

המשק הישראלי בעשור החמישי

בעקבות 'המשק הישראלי בעשור הראשון' של דן פטינקין

יעקב קופ

מאמר זה סוקר בראייה כוללת את ההתפתחות הכלכלית של ישראל בשנות התשעים. בבואי לכתוב את המאמר זכרתי את ספרו של מורי וידידי דן פטינקין, ועלה בדעתי לכתוב את המאמר ברוחו ובמתכונתו הבסיסית (אם כי לא ברוחב יריעתו) של אותו פרסום חלוצי.¹ הקישור למחקר הקודם מקורו כמובן איננו רק במניע האישי המעין משפחתי (זו היתה האווירה במכון פאלק בשנים שעבדנו יחד) כזיכרון לדן, אלא בעיקר בכמה קווי דמיון בסיסיים בין העשורים – עשורים כה שונים במכלולם אך עם זה דומים בכמה אפיונים בסיסיים. כך למשל נפתחו שני העשורים בגלים של עליית המונים (שניהם דומים בממדיהם המוחלטים, אף כי שונים מאוד בממדיהם היחסיים), ובשניהם פעל המשק בסביבה של אינפלציה קשה, ולעיתים כבושה, אם כי בדרכים אחרות.

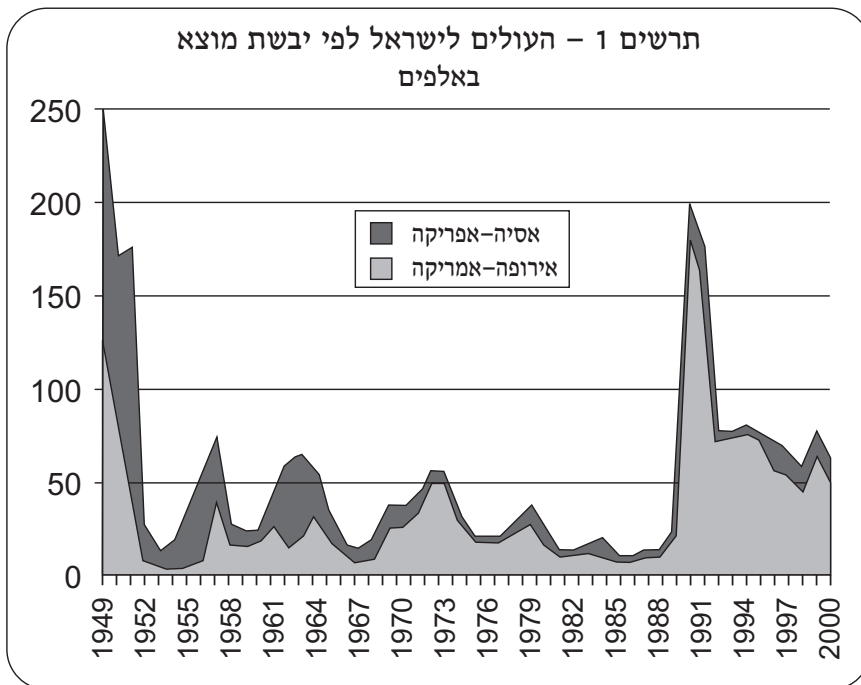
בהצגת הדברים אתחיל בעקבות פטינקין בניתוח המגמות הדמוגרפיות, אמשך בניתוח של התוצר וצמיחתו, ובכלל זה של ההשלכות על כוח העבודה והתעסוקה (סטייה קלה לעומת התבנית של פטינקין), אעבור אל מאזן התשלומים, אסקור את תהליך האינפלציה ואסיים בהערות מסכמות.

* תודתי לארנון גפני, לצבי זוסמן, לג'ימי וינבלט ולשני קוראים אנונימיים, שקראו את המאמר והעירו לי הערות חשובות. יניב כהן, מרינה קונין ויוליה קוגן סייעו לי בעיבוד הנתונים ובהצגתם הגרפית. אין הם אחראים לכל מה 'שפגמתי בספירה'.

1. פטינקין 1965. ראוי להזכיר ספר על העשור השני שכתבו לאחר מכן הלוי וקלינוב (1974) מתוך כוונה בלתי מוצהרת להמשיך את מפעלו של פטינקין. ברוח זו הוחלט במכון פאלק להוציא את הקובץ עיונים בכלכלת ישראל (הלוי וקופ 1974), שהיה הבסיס להחלטה להקים את 'האגודה הישראלית לכלכלה' עם דן פטינקין כנשיאה הראשון. בשנות השמונים הוציא מכון פאלק ספר נוסף בסדרה הבלתי רשמית 'כלכלת ישראל בעשור', הפעם – העשור הרביעי (בן-פורת 1989).

1. אוכלוסייה

הדמיון בין שני העשורים בממד הדמוגרפי בולט מאוד בתרשים מספר 1, המציג את גלי העלייה במשך שנות המדינה. העשור החמישי, כמו העשור הראשון, מתחיל עם גל גדול ששיאו בשנים הראשונות של העשור, ובסיכומו של דבר הוא מביא על כנפיו מספר דומה של עולים: כמיליון נפש (0.97 מיליון ליתר דיוק) בסך הכול. מאזן ההגירה נטו – לאמור, עולים פחות יורדים – דומה גם הוא: 890 אלף בעשור דגן לעומת 870 אלף בעשור הראשון. הדמיון מתחיל להצטמצם כאשר עוברים למונחים יחסיים: בעשור האחרון תרמה העלייה כמחצית מכלל הגידול הטבעי לעומת שני שלישים בעשור הראשון, ובממד של יחס העולים לעומת האוכלוסייה הקולטת הדמיון אף פחות – בשנות התשעים הוסיפה העלייה לאוכלוסיית ישראל קרוב לחמישית מהיקפה הבסיסי, לעומת הכפלת הבסיס בעשור הראשון.

מקור: למ"ס, שנתון 2001.

לוח 1: מקורות גידול האוכלוסייה
באלפים, אם לא צוין אחרת

הגירה גידול כאחוז מהגידול	אחוז גידול שנתי	אוכלוסייה בסוף התקופה	סך כל הגידול	מאזן הגירה	ריבוי טבעי	אוכלוסייה בתחילת התקופה		
				מוה: סך עולים הכול				
כל האוכלוסייה								
42	4	6,369	5,525	2,882	2,313	3,212	806	2000-1948
65	8	2,150	1,345	971	869	475	806	1960-1948
50	4	6,209	1,656	988	828	828	4,560	1999-1990
יהודים								
49	4	4,955	4,306	2,694	2,123	2,248	650	2000-1948
69	9	1,911	1,262	969	869	392	650	1960-1948
58	3	4,873	1,183	851	683	511	3,717	1999-1990

מקור: מחושב על פי הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, 2002. נתוני האוכלוסייה ונתוני ההגירה (פנימית והיצונית) נאמדים באופן בלתי תלוי ולכן אינם מסתכמים במדויק בחלק מהשורות.

קבוצות מוצא: העלייה המסיבית בשנות התשעים יצרה גם תפנית גדולה בכמה פרמטרים דמוגרפיים אחרים, נוסף על הממד הכמותי. התחלקות האוכלוסייה היהודית לפי יבשות מוצא עברה תמורות קיצוניות מאז קום המדינה: לפני קום המדינה היו יוצאי אירופה ואמריקה רוב מכריע (למעלה מ-80%) ביישוב היהודי. גל העלייה הראשון שינה באחת תבנית זאת, ובמשך כל שנות קיום המדינה התחלקה האוכלוסייה היהודית כמעט שווה בשווה בין שתי קבוצות המוצא. במהלך השנים נטתה לשון המאזניים לצדם של יוצאי אסיה ואפריקה, אך העשור החמישי סובב את הגלגל לאחור, אל נקודת המוצא, וקבוצת יוצאי אירופה ואמריקה נעשתה שוב לרוב (בשיעור קטן אמנם). ראוי גם לציין שהשוויון המספרי בין שתי קבוצות המוצא נשמר רוב השנים בשל שתי מגמות מנוגדות: יוצאי אירופה ואמריקה היו בדרך כלל רוב ניכר בקרב העולים, מה שהגדיל את חלקם באוכלוסייה, אך בה בעת הטו שיעורי הילודה הנבדלים של שתי הקבוצות את הכף בחזרה לכיוון של שוויון מספרי, כמו שעולה מן הנתונים האלה:

1993	1980	1970	1960	1950	
					אחוז יוצאי אירופה ואמריקה בקרב:
69	63	61	64	69	אוכלוסייה מקורית + עולים
52	48	48	55		אוכלוסייה נוכחת

מקור: קופ (2000), עמ' 65.

השכלה: תכונה דמוגרפית-כלכלית חשובה היא השכלת האוכלוסייה. מאז העשור הראשון למדינה השתנה הרכב ההשכלה של האוכלוסייה בישראל. פטינקין מביא בחיבורו נתונים על הרכב ההשכלה של האוכלוסייה היהודית בשנת 1954 ומראה כי השיעור של בעלי השכלה על-יסודית (מושלמת) ומעלה נע בין 12.8% ל-34.0% מכלל גילאי 14 ומעלה (לפי המדרג העולה הזה: גברים ותיקים, נשים ותיקות, גברים עולים ונשים עולות). לפי נתונים מפורטים יותר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס), בסוף העשור הראשון הייתה עשירית מכלל האוכלוסייה בעלת השכלה גבוהה חלקית לפחות. מצב זה השתפר מאוד במהלך השנים, עד שבראשיתו של העשור החמישי כבר היו רבע מגילאי 14 ומעלה באוכלוסייה היהודית ברמת השכלה זו, והשיעור הוסיף לעלות לכדי יותר משליש מהאוכלוסייה בסוף העשור החמישי. בקרב היהודים מגיע שיעורם של אלה לכדי 40%. גם הקבוצה העליונה בקרב המשכילים, בעלי 16 שנות לימוד ומעלה, גדלה בעשור האחרון פי 1.5, מ-12% ל-18% מכלל היהודים בגיל האמור.

לוח 2: התפלגות האוכלוסייה לפי שנות לימוד

16+	15-13	12-9	8-5	עד 4	
					כל האוכלוסייה
9.1	-	*32	34.7	24.2	1961
10.8	14.5	49.7	16.4	8.6	9901
15.8	20.9	47.5	10.5	5.3	1999
					יהודים
3.6	6.3	**43.6	35.4	20.1	1961
12.2	16	51.5	13.7	6.6	1990
17.5	22.9	47.4	8.3	3.9	1999

* 12-11 שנות לימוד

** 10-9 שנות לימוד

מקור: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, שנים שונות.

ההתקדמות הבלתי שווה לפי קבוצות משנה באה לידי ביטוי בכמה ממדים, ומתוכם אזכיר את שכיחות הלמידה במוסדות להשכלה גבוהה. שיעור הלומדים הכולל בקרב גילאי 20-29 עלה בעשור החמישי ברבע - מ-8% ל-10%, אך בתוך כך יש הבדלים גדולים בין קבוצות והתפתחויות נבדלות בכל קבוצה וקבוצה. בייחוד בולטת הפריצה של נשים אל התחום הזה. מנקודת פתיחה של 2:1 לרעת הנשים בעשור השני (אין בידי נתונים בנוגע לעשור הראשון), עברו הנשים לשוויון באמצע העשור הרביעי, לעדיפות מספרית בראשית העשור החמישי, ולעדיפות בולטת של כמעט 3:2 בהמשכו.²

התפלגות ההשכלה לפי מוצא מצביעה על פער בין עדות בישראל שאעמוד עליו עוד בהמשך הדברים. שיעור הלומדים בקרב ילידי ישראל יוצאי אסיה ואפריקה קטן בכמחצית מהשיעור המקביל אצל ילידי ישראל יוצאי אירופה ואמריקה. לכוס הריקה למחצה אמנם יש צד מלא למחצה - היחס הזה הוא בבחינת שיפור לעומת ראשית העשור, אז היה היחס 27% - אך אין זו אלא נחמה פורתא.

מבנה הגיל: ממד חשוב בכל ניתוח דמוגרפי הוא מבנה הגיל של האוכלוסייה, ולכך חשיבות יתרה בישראל, שלה מבנה חריג בהשוואה לארצות אחרות: ראשית, ישראל היתה ועודנה מדינה צעירה בהרכב תושביה. שיעור הילדים בה גבוה בהרבה לעומת הארצות המפותחות (אך נמוך באופן ברור לעומת הארצות המתפתחות), ושיעור הזקנים בה נמוך במידה ניכרת משל הארצות המפותחות (וכאן - בהיפוך לקודם - השיעור גבוה בהרבה מזה שבארצות המתפתחות).

לוח 3: הרכב הגיל, השוואה בין-לאומית, 1996

	65+	64-15	עד 15	
	12.1	66.7	21.2	אוסטרליה
	12.0	65.7	22.3	ארצות הברית
	16.3	65.9	17.8	בלגיה
	15.7	65.0	19.3	בריטניה
	16.2	67.9	15.9	גרמניה
	15.5	65.4	19.1	צרפת
	15.0	67.4	17.6	שוויץ
	15.7	67.0	3.17	EU-15
				ישראל:
	9.5	61.1	29.0	סך הכול
	11.1	62.0	26.4	יהודים
	2.6	54.8	42.6	מוסלמים

מקור: קופ 2000, עמ' 67.

2. מקור הנתונים: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, 2002, לוח 8.12.

המחשה מסוימת לכך אפשר למצוא בישראל עצמה, כאשר משווים את הרכב הגיל של יהודים לעומת ערבים, שבמבנה הגיל שלהם דומים יותר לאוכלוסיותיהן של הארצות המתפתחות. שנית, מבנה הגיל של האוכלוסייה היהודית קופצני באופן בולט, תכונה שמקורה במבנה הגיל הראשוני שהתגבש בעשור הראשון. השפעתה של תכונה זו נמשכת אל כל העשורים הבאים, ומפתיע שהיא לא נזכרה בניתוח הכלכלי של אותה העת. מבנה גיל ראשוני זה הביא במשך הזמן לידי היווצרותו של דגם צמיחה המבוסס על מחזוריות דורית: בכל דור (20-25 שנה) מתרחש גידול רב-ממדים בחומשון³ הנמוך – גילאי 0-4. הזינוק הזה מתגלגל במרוצת השנים לקבוצות הגיל הגבוהות יותר ויוצר זעזוע דמוגרפי כלכלי בקטעים שונים של סולם הגיל.

ליתר הבהרה: בראשית העשור הראשון היו בחומשון הנמוך 250 אלף נפש – גידול של שני שלישים לעומת כ-150 אלף בחומשונים הסמוכים לו. במרוצת השנים כל חומשון חווה את הגידול הזה בשיעור של כשני שלישים בתוך חמש שנים, ומוזניק בין היתר את ההיוקקות לשירותים המיועדים לאותו חומשון (למשל, זינוק של שני שלישים במספר הכיתות הנדרש לגילאי 5-9 בשנת 1960, גידול דומה לכיתות ה-ט ב-1965 וכולי). המחזוריות הזאת מתחדשת לקראת העשור השלישי, אז גדל החומשון הטיפוסי גדל מ-250 ל-350 אלף, וכך הלאה. באופן זה חברו יחדיו גל העלייה מצד אחד, והילודה המוגברת כמו שתואר מן הצד האחר, והביאו לידי זינוק דמוגרפי מרשים. תופעה דמוגרפית זו השפיעה בין היתר על כוח העבודה ועל התעסוקה, אבל כאן אסטה במקצת ממסלול חיבורו של פטינקין וראשית אעבור אל צמיחת התוצר, שבמהלך העשור שינתה את כיוונה פעמים מספר, ורק לאחר מכן אחזור ואקשר בינה ובין השינויים בכוח העבודה ובגורמיו.

לוח 4: האוכלוסייה היהודית בקבוצות גיל של 5 שנים (באלפים)

1995	1990	1985	1980	1975	1970	1965	1960	
407	382	368	360	340	277	242	220	4-0
413	385	355	347	287	248	243	234	9-5
410	365	332	292	258	252	259	210	14-10
391	350	293	263	268	270	245	142	19-15
379	305	267	276	288	258	162	134	24-20

מקור: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, שנים שונות.

3. חומשון – קבוצת גיל של חמש שנים.

2. התוצר המקומי וצמיחתו

הפעילות הכלכלית בישראל בעשור החמישי התרחשה בסביבה מורכבת שאת מאפייניה העיקריים אפשר לזהות כך:

1. יציאה מתוואי 'תכנית הייצוב' של 1985;
2. מלחמה פסיבית - מלחמת המפרץ;
3. גל עלייה גדול;
4. תהליך השלום והגברת ההשתלבות במשק העולמי;
5. בסוף העשור - בלימת תהליך השלום והתחדשות הטרור.

במבט כולל, על פני העשור צמח המשק הישראלי בשיעור מרשים של כ-60%, שהם 4.8% בממוצע שנתי - נתון המצדיק הענקת ציון חיובי מאוד לכוחות הפועלים במשק. עשור זה אינו עשוי מקשה אחת, ואפשר לזהות בו כמה תקופות משנה. אבל עוד לפני החלוקה לתקופות משנה ברצוני להפנות מבט מדויק יותר לנתוני הצמיחה ולהביא בחשבון את הגידול הרב באוכלוסייה, המנטרל חלק נכבד מהזינוק בתוצר. ואכן הצמיחה במונחים ממוצעים לנפש מרשימה הרבה פחות - 20% במשך העשור, שהם 1.9% בממוצע שנתי.

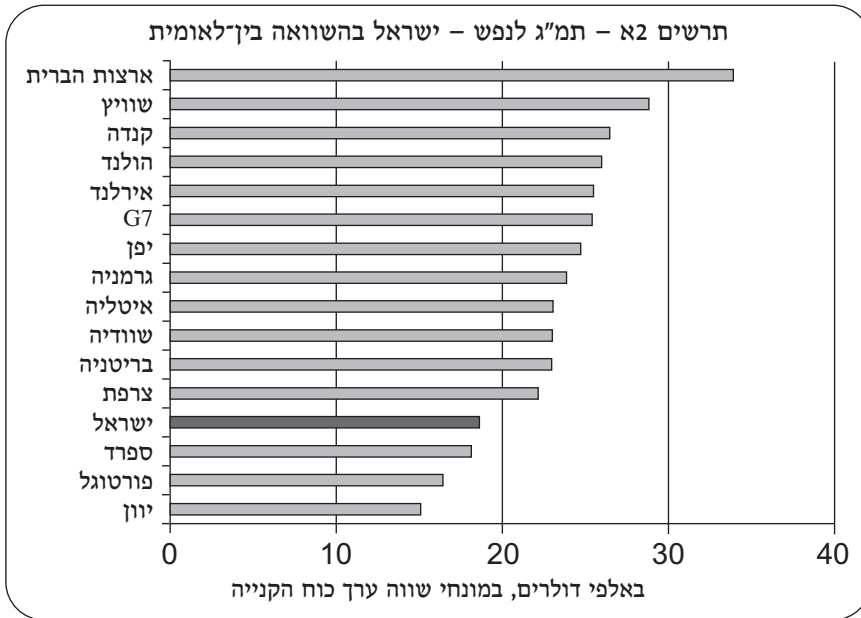
כדי להעריך נכונה את ההישגים הכלכליים נהוג להיעזר בהשוואה בין-לאומית. תרשים 2 מראה את התמ"ג לנפש בישראל בסיום העשור החמישי, בשנת 1999, בהשוואה בין-לאומית. על סמך תרשים זה אפשר לקבוע בעת ובעונה אחת שתי עובדות, אחת משמחת ואחת מעציבה למדי. הראשונה - ישראל שייכת לליגה האירופית; והשנייה - מקומה שם קרוב לתחתית הסולם, ורק יוון, פורטוגל וספרד 'דוחקות' אותה מדרגה אחת למעלה. המרחק של ישראל מכל הארצות המפותחות באירופה בולט מאוד.⁴

הנתון 'תוצר לנפש' מבטא במידה רבה את צד התועלת האישית הממוצעת, ובחלקו גם את רמת החיים הכוללת הממוצעת. עם זאת יש מקום להאיר את הדברים גם מזווית אחרת - כוח הייצור של המשק. מזווית זו ראוי לייחס את סך כל התוצר לא אל כלל האוכלוסייה, אלא אל סך כל המועסקים המייצרים אותו.⁵ דקויות אלה חשובות בכל השוואה בין ארצות, אך הן מקבלות משנה תוקף במקרה שלנו, מפני שלאוכלוסיית ישראל כאמור מבנה גיל חריג, וזה בוודאי רלוונטי לענייננו.

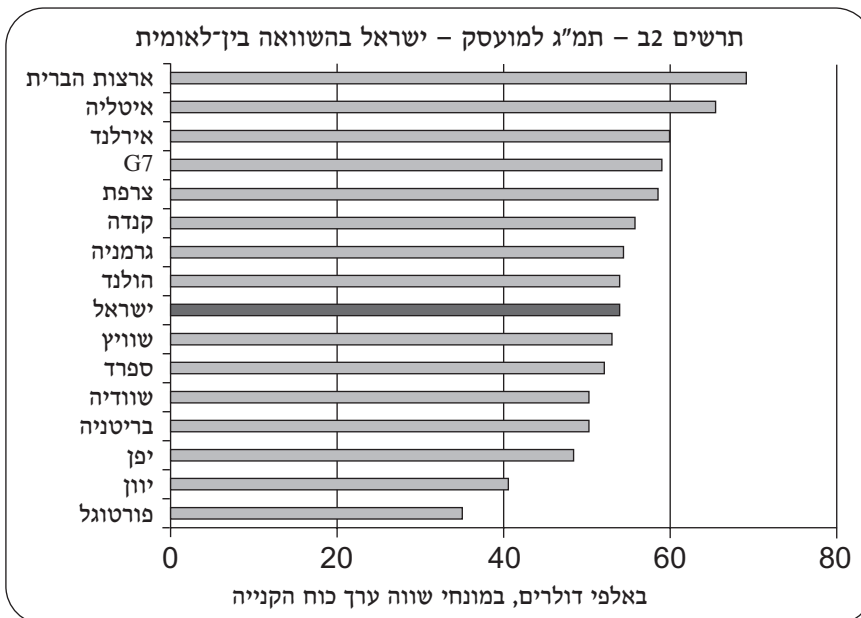
השוואה שמבוססת על התוצר למועסק (תרשים ב2) מראה כי ישראל ניצבת במקום גבוה מאוד בקרב ארצות אירופה. אפשר להעמיק עוד בעניין זה ולזהות כאן שני גורמים: האחד, יחס התלות הדמוגרפי (המוגדר כמספר האנשים שאינם בכוח העבודה מחולק במספרם של

4. בהשוואה לא כללתי את הארצות הקומוניסטיות לשעבר, שהתוצר לנפש בהן נמוך הרבה מזה של ארצות אירופה המערבית וגם מ ישראל.

5. נקודה זו אינה באה לידי ביטוי בניתוחים שמובאת בהם השוואה בין-לאומית של הצמיחה בישראל, ראו למשל הלפמן 1999.

מקור: למ"ס, שנתון 2001.

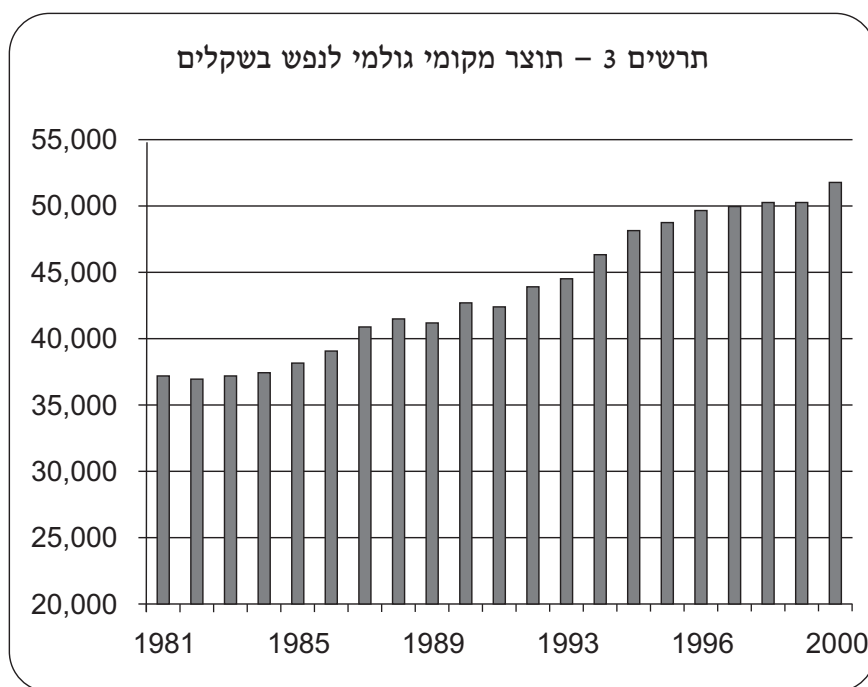

מקור: Society at Glance, למ"ס, שנתון 2001.

מי שכלולים בכוח העבודה) - גבוה בישראל לעומת ארצות אירופה, ומשמעותו שאחוז המפרנסים בפוטנציה - כלומר שיעור גילאי העבודה באוכלוסייה - נמוך באופן ניכר מזה שבארצות המפותחות. הגורם האחר הוא שיעור ההשתתפות בכוח העבודה של גילאי העבודה. שיעור זה נמוך מברוב הארצות האחרות והוא מגדיל את יחס התלות הכלכלי. אף שבגורם הראשון אפשר לראות גורם חיצוני - לפחות בטווח הקצר והבינוני - הרי השני הוא התנהגותי, ולכאורה אפשר לפעול כדי לשנותו.

בתיאור מלא של ההתפתחות במשך העשור ראוי היה אפוא להציג את הדברים מתוך הפרדה לכל הגורמים הללו, ואולם לשם הפשטות נסתפק באזכור הדקויות כמו שפורטו למעלה, וחישובינו בהמשך הדברים ייעשו מתוך התייחסות לאמת המידה הפשטנית יותר - תוצר ממוצע לנפש.

אמרנו שהתמ"ג לנפש גדל בשיעור ממוצע ראלי של כשני אחוזים על פני העשור כולו. אבל התוואי הזה היה נבדל מאוד בחלקים שונים של העשור, שכן באחד היתה צמיחה מרשימה מאוד ובאחרים היתה דריכה במקום.

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

את תקופת המשנה הראשונה יש לראות בזיקה אל תקופה קודמת – שנות השמונים. לאחר קיפאון בתוצר לנפש בשנים 1981-1984 ברמה של כ-37,300 ₪ לנפש (במחירי 1995), ותוך כדי הידרדרות לאינפלציה תלת-ספרתית (במגמה ששאפה אף ליותר מכך) ולהתערערות במאזן התשלומים, ננקטה ב-1985 מדיניות ייצוב,⁶ ש'כבשה' את האינפלציה בעזרת כמה כלי מדיניות – ובמרכזם הקטנה דרסטית של הגירעון בתקציב המדינה מרמה גבוהה של 15% מהתוצר – וחדשה את הצמיחה, בשיעור ממוצע של כ-3% בשנים 1985-1988. שנת 1989 – כמבוא לעשור החמישי – חשפה אחדים מהליקויים הבסיסיים ש'דוכאו' באופן מלאכותי בשנים שלפני כן במסגרת הייצוב, וכך נבלמה הצמיחה שוב,⁷ והאבטלה גאתה לכדי 9% – הרמה הגבוהה ביותר מאז שנות השישים. נראה לי כי בשנה יחידה זו כבר נמצאים הרמזים הראשונים לתופעות שיישנו בהמשך העשור החמישי.⁸

בשלב זה התרחשו שני אירועים חיצוניים שהסיטו את ספינת המשק בחזרה לתוואי של צמיחה. הגורם האחד היה חיובי כולו – גל של עליית המונים; ואילו האחר אמנם היה שלילי – מלחמת המפרץ, אבל הוא הביא את האנתפאדה (שהחלה בדצמבר 1987) אל קצה הגורם הראשון הביא תנופה מידית, בייחוד בצריכה של האוכלוסייה שגדלה, ואחר כך, בעקבות זרם ההון המוגדל, גם בייצור. הגורם השני לעומת זה הביא לידי בלימה זמנית בצמיחה בראשית 1991, אז כמעט שותק המשק בימי מלחמת המפרץ, אבל בהמשכה של אותה שנה, וביתר עוז בשנת 1992, כבר עלה המשק על נתיב של צמיחה, והוא צבר תאוצה בימי תהליך השלום והשלים גידול מצטבר של קרוב ל-20% בתוך שש שנים.

לצמיחה המחודשת היו פרות נלווים בדמות צמצום האבטלה. יש לזכור שגל עלייה גדול שמגדיל את היצע העבודה ב-10% בשנתיים-שלוש אינו יכול שלא להגדיל את האבטלה, ואך טבעי שזו טיפסה לרמה של 12.2% ב-1992. המפליא הוא דווקא מהלך הדברים הנגדי – ההתאוששות המהירה בתחום זה וירידת האבטלה ל-6.5% ב-1996, כלומר לרמה נמוכה אף מזו ששררה במשק לפני הזרם המוגדל של מחפשי העבודה.

שנת 1996 פותחת תקופת משנה חדשה, שמתאפיינת בעיקר בהאטת הצמיחה. התוצר לנפש נעצר על רמה של 50 אלף ש"ח בשנה למשך ארבע שנים רצופות.⁹ תקופה זאת נעדרה אירועים חיצוניים שליליים: על אף כמה התפרצויות טרור חמורות שררה בה רגיעה יחסית (בוודאי לעומת שתי האינתיפאדות), וגם התנאים הבין-לאומיים היו רובם ניטרליים ומקצתם

6. סקירה מקיפה של התכנית מופיעה בחוברת מיוחדת של רבעון לכלכלה (1995), שיצאה במלאות עשור לתכנית הייצוב. ראו בייחוד מאמרו של ברובו (עמ' 580-588). המדיניות שנקטה כללה גם צעדים מנהליים של פיקוח על שכר ועל מחירים, אך במידה פחותה מזו שרווחה בעשור הראשון, כמו שמדווח פטינקין. ראו גם בפמן וליידרמן 1995.
7. מלניק 1999. ראו גם ביהם וקליימן 1968.
8. לויטן 2000, עמ' 19-21. במאמרו סוקר לויטן הן את הצלחותיה של תכנית הייצוב של 1985 והן את הקשיים שהחלו לבצבץ לקראת 1989.
9. בשנים שלאחר מכן היתה אף ירידה בתוצר לנפש, אבל זה סיפור אחר ששייך לעשור אחר – לא רק במובן הקלנדרי – ואיחד לו דיבור נפרד.

אף חיוביים. רק גורם מרכזי אחד העיב על הכוחות במשק - אינדיקציות להתחדשות האינפלציה ולהגדלת הגירעון במאזן התשלומים. איום זה הניע את מקבלי ההחלטות לנקוט מדיניות מרסנת כפולה - מוניטרית ופיסקלית. זו אמנם השיגה את מטרתה, ואולם הקטנת הביקוש המצרפי והבלם המוניטרי עצרו את התנופה והאטו את גידול התוצר. מגמה זו הביאה עד מהרה לחידוש האבטלה, וזו חזרה אט-אט לרמה של 9% ויותר.

חלוקת התוצר לפי שימושים מגלה אף היא תהליכים מגוונים. בתקופה הקודמת, בשנים 1985-1989, גדל התמ"ג הממוצע לנפש ב-8%, גידול שהתמקד במידה רבה בהגדלת הצריכה הפרטית (23% על חשבון הצריכה הציבורית (ירידה של 12%). היצוא והיבוא גדלו בשיעור דומה (12%-13%), וההשקעה גדלה בשיעור זהה לתמ"ג (כל הנתונים כאן הם מצטברים לתקופה כולה). בחלקו הראשון של העשור החמישי - מ-1989 ועד 1995 - זינק התוצר הממוצע לנפש ב-16%, והמשתנה הנמרץ ביותר היה ההשקעה, שהוכפלה בתקופה זו (במידה רבה בתחום הבנייה). אבל כאן חלה תפנית, ובשנים שנותרו עד סוף העשור הצטמצמה הצמיחה המצטברת, בממוצע לנפש, ל-4% בלבד, ויחד עמה דשדשו הצריכה הפרטית והציבורית וגם ההשקעה.

לוח 5: המקורות והשימושים במחירים קבועים, בממוצע לנפש (בש"ח)

התקופה	סך המקורות	צריכה ציבורית	צריכה פרטית	השקעה גולמית	יצוא	יבוא	תמ"ג
1981	49,331	18,415	18,000	6,166	9,538	12,841	37,344
1985	50,377	16,721	18,533	6,002	0,8501	12,918	38,491
1989	55,300	14,792	22,790	6,385	12,133	14,581	41,497
1995	70,684	14,291	28,385	13,058	14,950	21,937	48,747
1999	75,758	14,639	30,247	12,617	18,251	25,814	50,187
שיעורי שינוי שנתיים, ממוצעים, אחוזים							
1981-1985	0.53	-2.38	73.0	-0.67	3.28	0.15	0.76
1985-1989	2.36	-3.02	5.31	1.56	2.83	3.07	1.90
1989-1995	4.13	-0.72	3.73	12.14	3.86	7.27	2.55
1995-1999	1.45	0.66	1.28	-0.13	3.68	3.04	0.78

מקור: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, 2001

הנה כי כן, בנוגע לעשור כולו יכול היה המשק להתברך בכמה הישגים נאים, אך תחולתם של ההישגים היתה רק עד 1996, והשנים שלאחר מכן יכולות להיחשב שנים מבוזוזות מבחינה כלכלית - להוציא שנה בודדת, 2000, שאליה אתייחס בנפרד שכן היא חורגת מכל

מה שקדם לה וממה שבא בעקבותיה, ונראה כי מה שהתרחש בה היה בגדר התפתחויות מזדמנות, ללא קשר לתהליכים שהיו לפני כן. ענפי המשק: 'צמיחה כלכלית' היא מושג מופשט מדי, וכדי לנתח את ההתפתחות באופן מוחשי יותר יש להציג גם במונחים של תפוקות ותשומות קונקרטיות. המשק הישראלי, מבחינת תפוקותיו והתמחותו, השתנה לבלי הכר בהשוואה לעשור הראשון. להמחשה בלבד: ענף החקלאות תורם היום אחוזים בודדים לתוצר לעומת 12% ומעלה בעשור הראשון. אין זה אומר שהשינוי התרכז כולו בעשור האחרון, אבל חלק ניכר ממנו – בייחוד בנוגע לפוטנציאל הצמיחה בעתיד – אכן התרחש בעשור זה, שבו השתנו בין היתר משקליהם היחסיים של הענפים הראשיים. לא פחות מהשינויים בין הענפים בולט השינוי בתוכם, עד שהמעקב אחריהם מחייב סיווגי משנה רלוונטיים. לא אפרט בסעיף זה את כל ענפי המשק, ואסתפק בהדרגה משני ענפים ראשיים.

לוח 6: התפתחות הייצור התעשייתי בעשור החמישי
(גידול באחוזים, לפי ענפי משנה)

1999-1996	1996-1990	1999-1990	
			טכנולוגיה מעורבת מסורתית
0	60	61	כרייה וחציבה אחרת
7	95	109	מוצרי פלסטיק וגומי
-27	112	55	מוצרים מינרליים
-5	76	67	מתכת בסיסית
1	58	59	מוצרי מתכת
			טכנולוגיה מסורתית
5	30	73	מוצרי מזון
-4	28	24	טקסטיל
-12	74	54	עץ ומוצריו
-2	22	19	נייר ומוצריו
2	39	42	הוצאה לאור
-12	87	65	רהיטים
-21	70	34	תכשיטים
			טכנולוגיה מעורבת עילית
-10	58	75	כימיה ללא תרופות
-6	48	40	מכונות וציוד
9	24	36	מנועים ואביזרים
16	4	21	כלי הובלה – ללא כלי טיס
			טכנולוגיה עילית
19	44	72	אלקטרוניקה, ציוד רפואי וכו'

מקור: הלמ"ס, ירחון סטטיסטי, תקופות שונות.

בענף התעשייה חל שינוי חשוב עם המעבר לתעשיות עתירות ידע, שמתייחדות בערך מוסף גבוה וביכולתן להפנות חלק גדול מתוצרתן ליצוא. בעשור החמישי אף השתרש באופן כמעט רשמי המושג 'תעשיות מתקדמות', והאבחנה מופיעה הן בפרסומים של בנק ישראל והן בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. הוא הדין בסקטור השירותים, שהוא הסקטור הגדול ביותר במשק. 'שחקנים' חשובים בתהליך זה הם הענפים של טכנולוגיות המידע, שנעשו מקור מרכזי ליצוא של ישראל. לפי נתוני הלמ"ס, התוצר של ענפים אלה גדל ב-72%, ואילו הענפים המסורתיים גדלו במחצית שיעור זה. שינוי ההרכב בולט עוד יותר כאשר מחלקים את העשור לשתי תקופות המשנה שלו. לוח 6 מראה כי בשנים 1990-1996 גדלו כל התעשיות בעשרות אחוזים, ובכלל תהליך זה גדל התוצר של טכנולוגיות העילית (הייטק) ב-44%. באותה עת היו תעשיות מסורתיות שגדלו אף בקצב מהיר מכך. לא כן בשנות ההאטה 1996-1999: בשנים אלה חדלו כמעט כל התעשיות לגדול, וברובן אף היתה ירידה מצטברת של 10% עד 30%. לעומת זאת, התעשיות של הטכנולוגיה העילית צברו גידול נוסף של כמעט 20% בשלוש שנים(!).

התמקדות בהתפתחותו של חלק זה בפעילות הכלכלית מוצדקת לאור תרומתו הגדולה למשק ככלל, אך היא ראויה גם מסיבות אחרות. ראשית, היא מפנה את המבט בהבוק אחד אל השינויים האיכותיים שהתרחשו במשק. שנית, היא מצביעה על הפוטנציאל הגלום במשק הישראלי ועל יכולתו לפעול לפי עקרונות היתרון היחסי: לישראל אין משאבי טבע, וההון העיקרי העומד לרשות המשק (ושכדאי מאוד להוסיף ולהשקיע בו אף יותר ממה שנעשה עד כה) הוא ההון האנושי. גורם זה אינו אקסוגני, ואפשר לטפחו אפילו בטווח הבינוני. שלישית, כפל האירועים שהתרחש בסקטור זה בתקופה מאוחרת יותר, שלא סיקרתי במאמר זה, מצביע על הבעייתיות בהישענות על 'קטר' אחד למשיכת רכבת המשק. הכוונה היא לתעשיית ההונק (start-up), שפרחה כפטריית לאחר הגשם בשנת 2000, אך לאחר מכן נסחפה בשיטפון של ההידרדרות העולמית בענפי הטכנולוגיה המתקדמת.

הענף שעבר תנודות חריפות מאוד בעשור החמישי הוא ענף הבנייה. במחצית הראשונה של העשור צמח הענף בקצב שנתי ממוצע של 7.5%, ובשנת 1996 הגיע שיעור הצמיחה אף ל-9.5%. עד מהרה נסוג הענף אל רמת הפעילות ששררה לפני הזינוק הגדול. זינוק זה הושפע במידה רבה מגל העלייה, שחייב מתן פתרונות דיור לרבבות משפחות חדשות מלבד הצרכים של המשפחות הוותיקות. נוסף על כך, עד שנת 1996 חייב הגידול בפעילות הכלכלית השקעה במבנים למגוון ענפי המשק.

תוך כדי תהליך זה נוצר חוסר התאמה גאוגרפי-כלכלי בין הביקוש להיצע. רבות מהדירות שנבנו בשביל העולים הוקמו - מסיבות של פיזור אוכלוסייה - ביישובים שבהם לא היו לעולים הזדמנויות תעסוקה, ונוצר לחץ מוגבר על הדירות במרכז הארץ. ביישובים שבמרכז עלו אפוא המחירים עלייה מואצת. המגמה התהפכה בד בבד עם האטת הפעילות הכלכלית, והדבר ייצג שינוי לעומת הדפוסים הרבי-שנתיים של הזיקה בין התפתחויות בענף הבנייה ובין הפעילות הכלכלית. בעבר נחשב הענף חלוץ העובר לפני המחנה, והתפניות בו בישרו את הצפוי במשק כולו, שכן ענף הבנייה קשור באופן הדוק עם תעשיות משלימות ושירותים

נלווים. בעשור זה, כאמור, נבלמה ההתקדמות בענף במקביל לשינויים בפעילות הכלכלית, ולא כהקדמה להם.

ראוי גם לציין את הישענותו היתרה של הענף על עובדים שאינם ישראלים. תעשיית הבנייה היא תעשייה עתירת עבודה, ותנאי העבודה בה הביאו לידי הישענות רבה על עובדים פלשתינאים מהשטחים. הרעת המצב הביטחוני סגרה במידה רבה את השער בפני תגבור עובדים ממקור זה, ועד מהרה הוא הוחלף בעובדים שהגיעו מארצות אחרות, מי בהיתר ומי שלא בהיתר. להתפתחות זו היו השלכות שליליות, כלכליות וחברתיות.

3. כוח עבודה, תעסוקה ושכר

בסעיף הראשון ראינו את התנופה הדמוגרפית בעשור החמישי. סעיף זה בודק עד כמה נוצלה תנופה זאת לצרכיו של המשק המתפתח. שיעור ההשתתפות בכוח העבודה מוגדר כיחס שבו המונה הוא מספר המועסקים והבלתי מועסקים, כלומר, המובטלים ומחפשי העבודה, והמכנה הוא מספרם של בני 15 ומעלה. אפשר לומר שהמכנה הוא הפוטנציאל להיצע העבודה, והמונה הוא המימוש שלו.

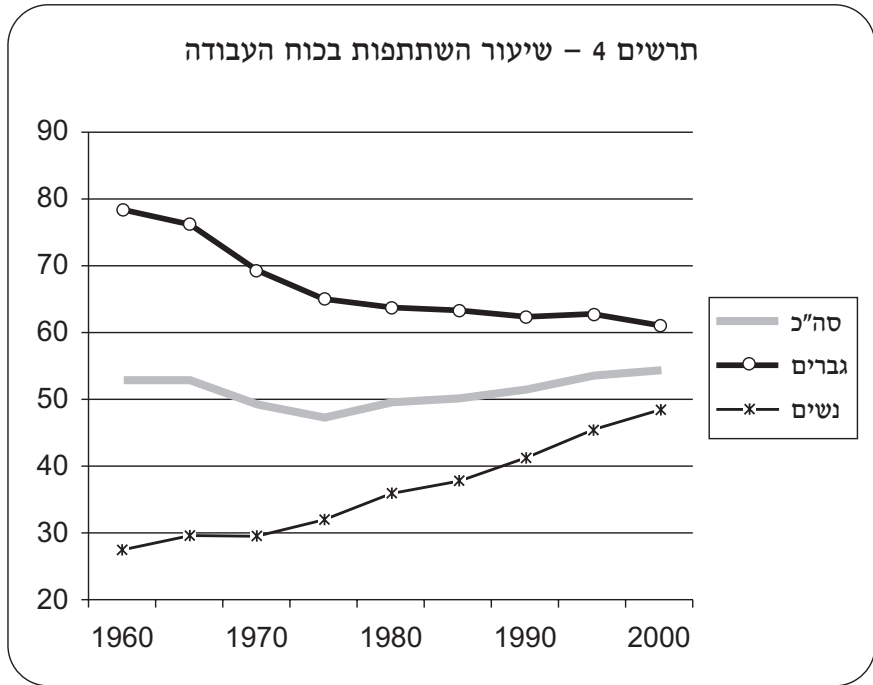
המספר המופיע במונה מובן מאליו, אך לא כן המכנה. יש בו שני אלמנטים בעייתיים: ראשית, התייחסות לגיל 15 כגיל התחלתי לפוטנציאל ההשתתפות בכוח העבודה היא אנכרוניסטית. הרוב המכריע של גילאי 15-18 לומד בבית הספר, ורק מיעוט זניח (מבחינה סטטיסטית) יוצא לעבודה. גם שלושת הגילאים הבאים אינם רלוונטיים בישראל לעניין השתתפות בכוח העבודה, משום שרובם משרתים בצבא (יש לסייג – במגזר היהודי). בכל אופן, אנו נדון בנושא לפי ההגדרה שנוקטת לעניין זה הלמ"ס, וזו גם ההגדרה המקובלת בהשוואות בין-לאומיות.

שנית, המכנה כולל גם את הקשישים, גילאי 65 ומעלה, והרי גם הם רובם אינם עובדים. בעניין זה ישראל חורגת אפילו מהנהוג בסטטיסטיקות בין-לאומיות רבות, והדבר מביא לידי טעות בפרסומים שונים בישראל. מטעמי נוחות ניצמד להגדרה הרשמית המקובלת, אך בהמשך הדברים נבצע תיקון בנתונים כדי לאפשר השוואה בין-לאומית מדויקת יותר.

שיעור ההשתתפות בכוח העבודה, כמוגדר כאן, הוא לכאורה אחד האפיונים היציבים ביותר בישראל בתחום התעסוקה. פטינקין מצטט נתון של 53% לקראת סוף העשור הראשון, והנה גם בסוף העשור החמישי השיעור הוא 54%. אבל הזהות הזאת מתקיימת רק בשני הקצוות, כלומר בשני העשורים, ואילו בתווך הדברים דינמיים קצת יותר (אם כי יש להדגיש, לא דינמיים מאוד: השיעור נע בתחום של כ-5 נקודות אחוז). עם זאת, אם נתייחס לשכיח, נמצא כי ברוב שנות הביניים אכן היה שיעור השתתפות כמעט יציב ונע סביב 50%.

ההסתייגות העיקרית שאליה מרמזת המילה 'לכאורה' בפתיחת הפסקה הקודמת, נוגעת להבדלים בין שני המגדרים: שיעור ההשתתפות שהזכרתי עד עתה מתייחס לסך כל האוכלוסייה, והוא ממוצע בין שיעור גבוה יותר בקרב גברים ושיעור נמוך יותר בקרב

נשים. מסתבר שבתוך כל אחד מהמגדרים אנו מוצאים דינמיות רבה מאוד, והתבנית הבסיסית היא גידול מתמשך ובלוט בשיעור ההשתתפות של נשים והאטה מקבילה אצל גברים. התנועות המנוגדות הללו – ובעצמות ניכרות – מתאזנות, והן שיוצרות את אשליית היציבות.

מקור: למ"ס, שנתון 2001

תרשים 4 מראה את העלייה התלולה בשיעור ההשתתפות של נשים, כמעט הכפלה – מ-27% ב-1960 ל-47% ב-2000. שיעורם של הגברים פוחת בערך באותו מספר מוחלט של אחוזים, והצירוף של השניים נותן שיעור זהה, כ-50%, במשך רוב התקופה. אף שאת המגמה הירודת אצל גברים קשה להסביר, המגמה העולה אצל נשים מוסברת במידה רבה בעליית שיעור ההשכלה שלהן. אפשר לראות בכך התקדמות חברתית בשני שלבים: בשלב הראשון הולכת ועולה השתתפותן של נשים בלימודים, ובייחוד בהשכלה על-תיכונית, ובשלב השני, בעקבות זאת, גוברת נטייתן לצאת לעבודה מחוץ לביתן.

בעשור החמישי אפשר להבחין בהתחזקות המגמה ה'חיובית' אצל נשים עקב הצטרפותן של נשים רבות עולות מחבר העמים, שנטייתן להשתתף בכוח העבודה רבה יותר משל הוותיקות, אם משום הרכב ההשכלה הגבוה יותר שלהן ודפוסי העבודה שלהן בעבר, ואם משום צורכי הקיום והמאבק על הפרנסה, הפועלים עליהן בעצמה חזקה יותר. התפתחות זו דחפה את שיעור ההשתתפות הכולל ל-54% בחלקו השני של העשור.

בדברנו על דפוסים נבדלים של קבוצת אוכלוסייה אחת - עולים מחבר העמים - יש לתת את הדעת על קבוצה אחרת, כמעט שווה לה בגודלה, ששיעור ההשתתפות של הנשים בה אינו זהה לממוצע, ואולם הפעם בכיוון ההפוך: ערביי ישראל. שיעור ההשתתפות של ערבים עומד לאחרונה על 43%, וברוב השנים הוא אף לא עלה על 40%. ההבדל בינם ובין היהודים מתמקד כמעט כולו במידת השתתפותן של נשים, שרק בשנים האחרונות עלתה על 20%, ולאמתו של דבר עוד בראשית העשור החמישי היתה 12% בלבד. הדבר קשור ברמת השכלתן הירודה יותר, אך בעיקר בנורמות החברתיות המשתמרות במגזר זה.

לוח 7: שיעורי השתתפות בכוח העבודה לפי קבוצות אוכלוסייה ומין (אחוז מהאוכלוסייה בכל תא)

	ערבים ואחרים		יהודים		כל האוכלוסייה				
	נשים	סך הכול גברים	נשים	סך הכול גברים	נשים	נשים	נשים		
7	75	41	30	78	54	27	78	53	1960
12	68	38	46	61	54	41	62	52	1990
18	67	42	51	62	56	45	63	54	1995
22	65	44	51	60	56	46	61	54	1998
						48	61	54	2000

מקור: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, 2001

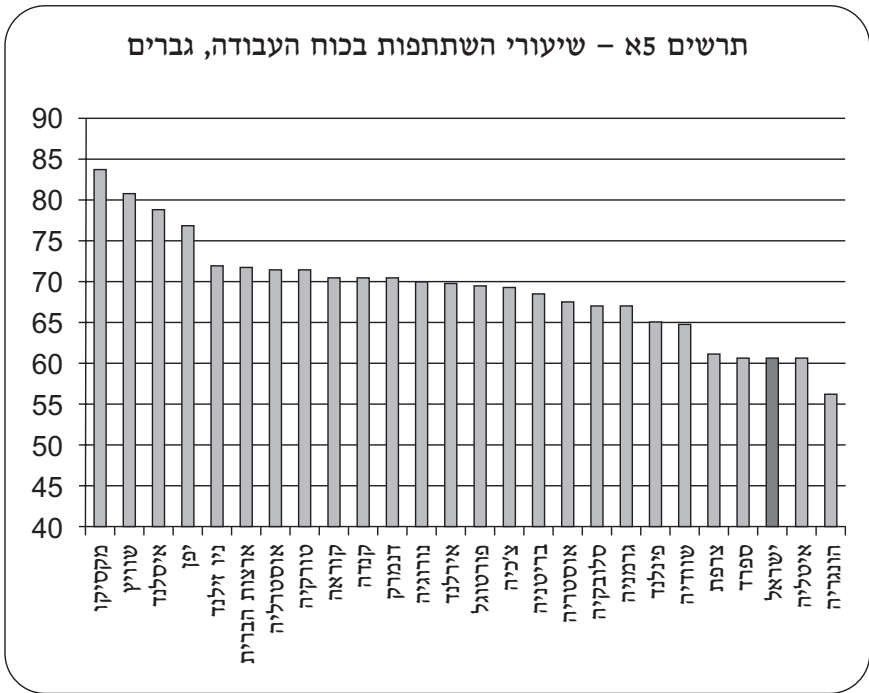
השוואות בין-לאומיות: נשווה עתה לארצות אחרות הרלוונטיות לנו. פטינקין מציין כי הנתון שנזכר למעלה (53.7%) בנוגע לישראל בעשור הראשון גבוה מזה שבארצות 'מפותחות מבחינה כלכלית כצרפת, גרמניה המערבית, בריטניה וארצות הברית. נקודת התורפה האמתית במבנה כוח העבודה בישראל נעוצה בשיעורי ההשתתפות הנמוכים של הנשים¹⁰ (נתוניו מתבססים על מחקר מפורט של אבנר הובנה). הנקודה השנייה בציטוט זה שרירה וקיימת גם היום, כמו שראינו, בנוגע לאוכלוסייה הערבית, והיא תקפה במידה מסוימת גם לנשים יהודיות. בנוגע לנקודה הראשונה, הצגת הנתונים מסובכת קצת יותר.

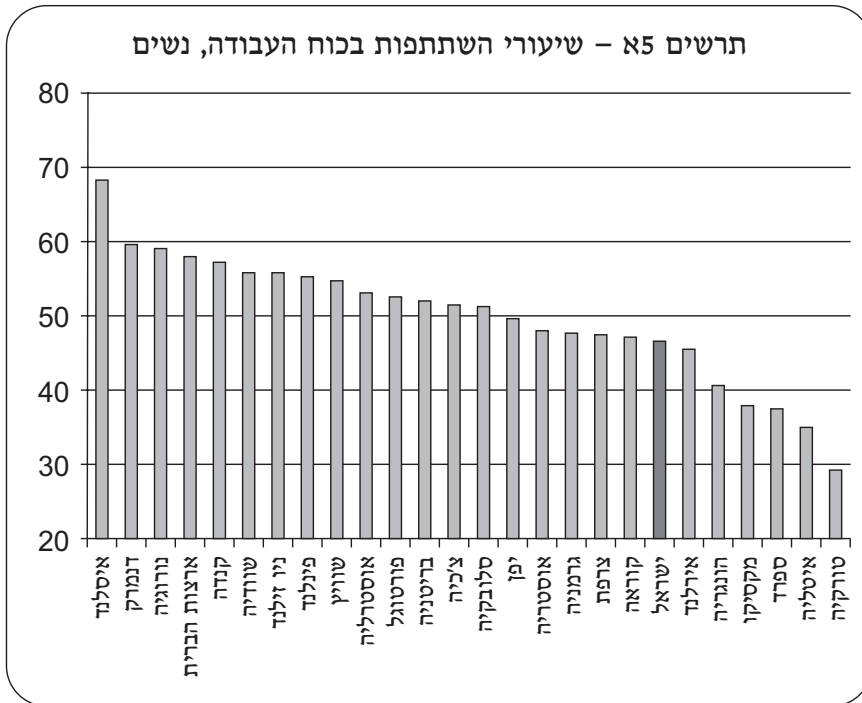
לשם פישוט נתחיל קודם כול בנתונים על ארצות אחרות, שמפרסם 'הארגון הבינלאומי לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי' (OECD). תרשים 5, על שני חלקיו, מראה את שיעורי ההשתתפות של גברים ונשים בארצות החברות ב-OECD, ובכלל זה הנתון של ישראל שמפרסמת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. אפשר לראות כי הנתונים של ישראל, הן בנוגע לגברים והן בנוגע לנשים, נמוכים בהרבה מאלה של הארצות המפותחות 'כצרפת, גרמניה (המערבית), בריטניה וארצות הברית' שאותן ראה פטינקין כקרובות לישראל בשיעורי

10. פטינקין 1965, עמ' 30.

ההשתתפות - כנראה בהתייחס לגברים. הנתונים העכשוויים לארבע הארצות הללו בנוגע לגברים הם 61%, 67%, 69%, 72%. הנתון של ישראל לפי הלמ"ס הוא 61% בשנת 1999 (וכן ב־2000), כלומר, עברנו כברת דרך ארוכה לאחור מאז נערכה ההשוואה בעשור הראשון. הזכרתי כאן רק אותן ארצות שנכללו בהשוואה המקורית, אך אפשר להרחיב את היריעה ולצטט את הנתון הממוצע של ארצות OECD, 71%, כדי להיווכח ששיעור ההשתתפות בישראל נמוך באופן ניכר מזה שבארצות אירופה. התמונה שונה מעט בהשוואת שיעורי ההשתתפות של נשים: 47% בישראל לעומת 49% בממוצע של ארצות OECD.

הנחיתות המספרית (שלה משמעות רבה, לא רק כלכלית) מתפרסמת מעת לעת גם בישראל, בדרך כלל בד בבד עם זיהוי מגזרים שגוררים אותה לשיעור הנמוך, ויש מקום לבחון את הדבר כאן. בשלב ראשון נראה לי שיש לחדד את ההשוואה, וביתר פירוט לבדוק באיזו מידה נובע הפער מן ההגדרות הננקטות 'כאן ושם'. בנוגע למונה ביחס הנקרא 'שיעור ההשתתפות' אין הבדל בין נתוני ישראל ובין הנתונים המתפרסמים מעת לעת על ארצות אחרות. במכנה, לעומת זה, יש שני הבדלים. ראשית, בכמה מהפרסומים מצוטטים נתונים של OECD המבוססים על מכנה שכולל את גילאי 15-64, ואילו ישראל כאמור כוללת את כל גילאי 15 ומעלה, ובהם גם את גילאי 65 ומעלה. בפרסומים כאלה יש כמובן הטיה כלפי מטה בשיעורי ההשתתפות של ישראל.

שנית, יש לתת את הדעת למשמעות הכללתם של בני 15 עד 24 בתוך פוטנציאל כוח העבודה. הכללת קבוצות הגיל הללו מקורה במוסכמות סטטיסטיות, אף שאינן מתיישבות עם המציאות השכיחה. לכאורה, כל עוד ההשוואה בין ארצות נעשית לפי אותה הגדרה, אין לדבר חשיבות, והפעור בין ארצות איננו מושפע מכך. אבל ההשוואה מול ישראל נפגמת בעטיים של שני גורמים: הגורם האחד הוא שירות החובה בצה"ל, שבגללו ראוי להפחית מהפוטנציאל את רוב בני גיל 18-21, בייחוד הגברים. הגורם השני הוא מבנה הגיל הצעיר יותר של ישראל, שבגללו 'הנוכחות' של גילאי 15-24 – שהיא מקור להפרזה בהערכת הפוטנציאל – ניכרת יותר מאשר ברוב הארצות המשוות.¹¹ לפי תיקון זה היינו מוצאים את ישראל ברמה גבוהה מאיטליה, מספרד ומצרפת, משתווה לשוודיה ולפינלנד, וקרובה לגרמניה ולבריטניה. מכל מקום, ללא תיקון של הטיות אלה שיעור ההשתתפות של ישראל נמוך

11. עם זאת יש לזכור שדין דומה, עם השפעה הפוכה, חל על קבוצת הקשישים, שגם בה שיעור ההשתתפות נמוך מן הממוצע. לפיכך אולי אין מקום לבצע את התיקון לגורם השני, ובהתאם ביצעתי, כתרגיל, תיקון משובע לפי גורם השירות הצבאי בלבד. השיעורים שהתקבלו מתרגיל זה לישראל הם 74% לגברים ו-57% לנשים (לעומת, כאמור, 61% ו-47% בשיעורים המקוריים). נתונים מתוקנים אלה מוטים אולי מעט כלפי מעלה, ולכן אסתפק באמירה ששיעורי ההשתתפות בישראל, גם אם הם נמוכים מאלה שבארצות המפותחות – הפער ביניהם ובין נתוניהן של ארצות אירופה אינו כה גדול כפי שנדמה תחילה.

מהמומצע של OECD, אך הוא דומה לזה של צרפת, איטליה וספרד. בקרב נשים הפער קטן אף יותר.

פרסומים מצביעים על כך ששיעור ההשתתפות הנמוך יותר בישראל מתמקד בשתי קבוצות: ערבים (בייחוד נשים) וחרדים.¹² בכל הקשור לערבים, יש לציין ששיעור ההשתתפות הנמוך מאוד של נשים מקוּוּז במקצת על ידי שיעור ההשתתפות גבוה יותר בקרב הגברים. עיקר הבעיה במגזר זה נעוץ באפיוני התעסוקה, שאינם ממצים באופן ראוי את כוח העבודה של בניו, כמו שנפרט בהמשך הדברים. אשר לחרדים, אין ספק שהימנעות מעבודה פוגעת הן בבני הקבוצה הזאת והן בחברה בכללה, ונוסף על כך מדיניות הרווחה מעבירה חלק מהנטל של קיום המשפחות על החברה כולה. זו אכן בעיה, אך עם זאת נראה לי שנוטים להפריז במידת השפעתו הסטטיסטית של גורם זה על שיעור ההשתתפות הכולל של החברה, הן משום שמתעלמים מן העובדה שרבים מן החרדים בכל זאת משתתפים בכוח העבודה (בייחוד בני 30 ומעלה), הן משום שהנשים החרדיות נוטות לאזן את ההימנעות של גברים, והן משום שהקבוצה כולה אינה גדולה מספיק כדי להשפיע במידה רבה על הממוצע של כלל האוכלוסייה.

גורם אחר הנזכר בדיון הציבורי בהקשר זה הוא הימצאותם של עובדים זרים בארץ. תופעה זו, של מהגרים זמניים שבאים לעבוד בארץ בשהייה מלאה – אף כי זמנית – היא חדשה יחסית בהיסטוריה הכלכלית של ישראל. אפשר לומר שתופעה זו שייכת כמעט כולה לעשור החמישי ואילך. ראשיתה של התופעה בהתפתחות מוקדמת יותר – בייחוד בשנות השמונים – של העסקת עובדים פלשתינאים בכמה ענפים בישראל, ואולם התופעות נבדלות זו מזו בכך שהעובדים הפלשתינאים הם יוממים (עובדים בישראל ושבים בערב לביתם מחוץ לישראל). עקב האנתפאדה שהחלה בסוף 1987 נאלצה הממשלה לאפשר למעסיקים, בעיקר בענפי החקלאות והבניין, 'לייבא' (כחלופה לפלשתינאים) עובדים מארצות שונות לשהייה מלאה, אך זמנית. וכרגיל אין דבר נצחי יותר מ'הסדרים זמניים'.¹³

אבטלה: נושא זה הוא ממד משלים בניתוח ההתפתחויות בכוח העבודה. כזכור, מדידת ההשתתפות בכוח העבודה כוללת הן את המועסקים והן את המובטלים מחפשי העבודה. ההבחנה הסטטיסטית בין מובטלים ובין מי שאינם בכוח העבודה ברורה, אבל לא כן ההבחנה העניינית. פטינקין מרמז על כך בהקשר של העשור הראשון ואומר כי קיים מתאם מובהק בין שיעורי ההשתתפות נמוכים ובין שיעורי אבטלה גבוהים, והוא ציפה כי 'כאשר ירדו שיעורי האבטלה מרמתם הגבוהה הנוכחית – יעלו שיעורי ההשתתפות הסגוליים'. הערכה זו סבירה מאוד, אבל היא לא הוכחה אמפירית בעשורים הבאים, ובייחוד לא בעשור החמישי. בין כך ובין כך, בשנות התשעים השתנו שיעורי האבטלה שינויים תמידיים, המשך למגמה שהחלה להצטייר בסוף העשור שלפניו. למעלה עמדנו על המעבר החד מאבטלה גבוהה של 12.2% בראשית העשור לאבטלה נמוכה של 6.5% ב-1996. אבל רווחה זאת לא

12. Berman & Klinov 1997.

13. לסקירה רחבה בנושא ראו שגל 2002.

נמשכה זמן רב, ועד מהרה שבה האבטלה לרמה גבוהה של 9%, ועוד ידה הקשה נטויה. חומרתה של התופעה הכלכלית-חברתית אינה מתמצה בנתון הזה, שהוא ממוצע ארצי. הפיזור מסביב לממוצע, כמו בממדים כלכליים רבים אחרים, נרחב, אם לפי מקום גאוגרפי ואם לפי השתייכות למגזר כלשהו.¹⁴ שיעורי האבטלה גבוהים בייחוד בפריפריה ובמגזר הערבי, ובכמה מוקדים היא מגיעה ל-20% ויותר. יש מקום לחשש שדווקא במקומות אלה ניתן למצוא את האבטלה הסמויה, במובן של הימנעות מחיפוש עבודה וממילא מהיכללות בכוח העבודה, עקב הסיכוי הקלוש למצוא מקום עבודה.

ההסדרים המפצים - הנדיבים מדי לטעמם של כמה מומחים ופוליטיקאים - נועדו לאפשר לעובד שפוטר לקבל הכנסה במשך תקופה מסוימת שבה יוכל לחפש תעסוקה חלופית. אבל במקרים רבים ההסדרים הללו אינם מנוצלים כאמצעי מגשר, אלא כחלופה לתעסוקה. לא ברור עד כמה הנטייה השלילית הזאת שכיתה, ואין על כך מחקר שיטתי וזלת דיווחים אנקדוטליים.¹⁵ הטוענים שזו תופעה נפוצה מניחים, גם אם באופן סמוי, שהגורם המכריע בהחלטתו של אדם לעבוד היא התמורה הכספית. אם הפרט יכול להשתכר כדי מחייתו בלי לעבוד, הוא יעדיף לעשות כן. עדות נגדית אחת לטענה זו היא התנודתיות החדה של האבטלה, העולה ויורדת באופן מתואם מאוד עם הפעילות הכלכלית. במהלך העשור החמישי ראינו עד כמה רמת האבטלה רגישה לשינויים בממדי הצמיחה (תרשים 6). אילו דבקו כולם בעיקרון של העדפת בטלה עם תגמול כספי כקצבה על פני עבודה תמורת שכר, לא היינו מוצאים מעבר כה מהיר וחד מאבטלה גבוהה לאבטלה נמוכה בעתות של צמיחה מואצת, כמו שקרה בשנים 1993-1996. עם זאת, ברור שהפיתוי קיים, ואם לא יישמר הפרש ראוי בין שני התגמולים - קצבת האבטלה ושכר העבודה - ייתכן שהדפוס שהתקיים בעבר לא יישמר בעתיד.

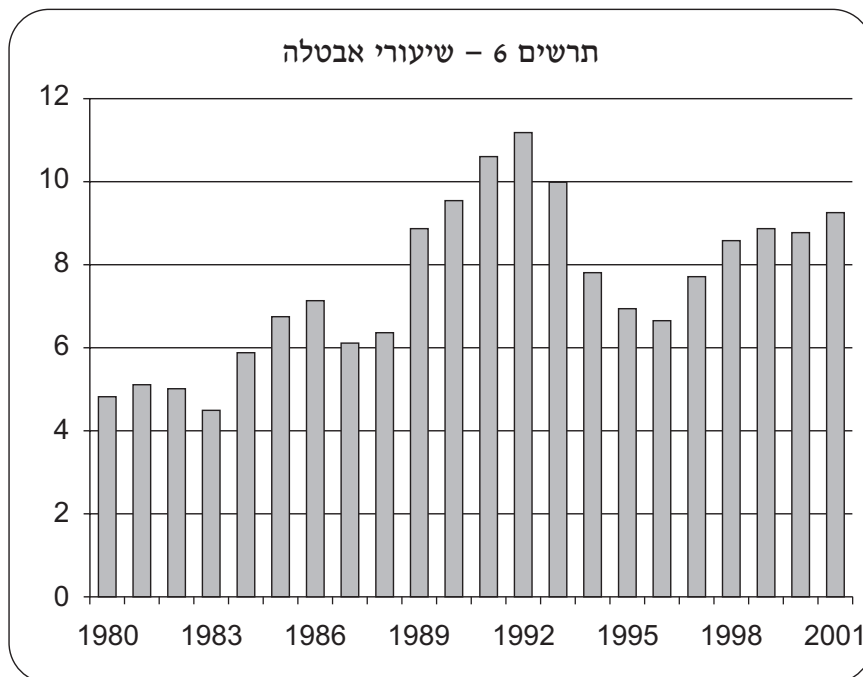
מבנה התעסוקה: הקשר הנוכח בין עבודה ובין תגמול כספי נוגע גם באפיון כלכלי-חברתי חשוב - מידת התגמול הדיפרנציאלית. אחד המאבחתנים העיקריים למידת התגמול ולקשר האמור הוא הענף הכלכלי שהעובד מועסק בו ומשלח ידו. אי לכך, התפלגות משלחי היד והענפים מלמדת על מבנה המשק ועל כושרו.

את המבנה הענפי בעשור הראשון סקר פטינקין מתוך השוואה עם שבע ארצות באירופה. בשנה הנסקרת (1958) היו בחקלאות 18% מכלל המועסקים, ובתעשייה 22%. הגוש הגדול ביותר נמצא בשירותים - 30% מכוח העבודה. הנתונים המקבילים בעשור החמישי מלמדים על השינוי הנמרץ במבנה המשק וברמת התפתחותו. השינוי הדרמטי ביותר קרה בחקלאות,¹⁶

14. את שיעורי האבטלה הנבדלים לפי תכונות שונות מנתחים אחדות, לביא וסולה (2000). ראו בייחוד עמ' 315-310.

15. ראוי אולי להזכיר שהארצות המובילות בשיעורי השתתפות גבוהים בכוח העבודה הן הארצות הנורדיות, ואלה דווקא ארצות נדיבות יחסית בהסדרי התגמול החלופי לשכר עבודה.

16. השינוי על פני זמן נסקר בהרחבה אצל פלוג, קסיר וריבון 2000, בעמ' 380-382. ראו גם Berman, Bound & Griliches 1994

מקור: למ"ס, שנתון 2001.

לוח 8: התפלגות המועסקים לפי ענף כלכלי
(באחוזים)

סך הכול	חקלאות	תעשייה	שירותים	בנייה	תחבורה	אחרים
1961	17.1	23.8	1.8	9.1	6.4	41.8
1990	1.5	23.5	1.4	4.9	5.4	63.1
1999	2.3	18.4	0.9	5.7	6.4	66.4

מקור: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, שנים שונות.

המעסיקה היום 2% בלבד - כמעט עשירית ממשקלו היחסי של הענף בשנות המדינה הראשונות. ענף הבנייה הצטמצם, במונחים יחסיים, כמעט לחצי - מקרוב ל-10% לכ-6%, ולעומתו גדלו הענפים של המסחר והבנקאות מ-12% ל-14%. השינוי הבולט השני הוא גידול רב בתחומי השירותים למיניהם - החל בשירותים אישיים ובשירותי מנהל, וכלה בשירותי חינוך, בריאות ורווחה - מ-30% בעשור הראשון לכ-50% בעשור החמישי. הוינוק של ענפי השירותים כשהוא לעצמו מעיד על שינוי מבני גדול, אך

נראה ש'הכותרות הגדולות' עשויות להטעות, והשינוי המבני מתרחש גם מתחת לכותרות הללו. מכל מקום ראוי לתת את הדעת על המצרף של הינוך, בריאות ורווחה, שהוכפל מ-14% בעשור הראשון ל-28% בעשור החמישי. ואכן אין להשוות את מערכת הינוך של שנות החמישים, שרובה טיפלה בילדים עד גיל 14, עם המערכת העכשווית, שמחציתה הינוך על-יסודי על שני רבדיו, וכמובן ההשכלה הגבוהה, המשרתת היום כ-200 אלף סטודנטים לעומת אלפים בודדים בעשור הראשון.

שינויים רבים במבנה המשק, כפי שהם משתקפים בהתפלגות המועסקים, התחוללו גם בתוך ענפים אחרים. אפשר להצביע על השינוי שחל בהרכב של התוצר התעשייתי והשירותים, שכבר עמדנו עליו בסעיף הקודם, עם התפתחותם של ענפי המשנה הטכנולוגיים עתירי הידע. שינוי זה משתקף בין היתר באחוז המועסקים במקצועות מדעיים, אקדמיים – שלישי בעשור החמישי לעומת חמישית בתקופה המוקדמת, ואפילו בהשוואה ל-1980, אז כלל משלח יד זה רבע מהמועסקים.¹⁷

השינוי בהרכב המקצועי לווה בעלייה בשכרם של מקצת העובדים, ושוב – הדבר בולט בענפים עתירי ידע, שתרמו בעשור החמישי להרחבת הפערים בהכנסות.¹⁸ המעבר ממשק בחיתוליו בעשור הראשון למשק מתקדם בעשור החמישי היה בכללו במתכונת בלתי שוויונית, ובעשור החמישי הדברים רק התעצמו.

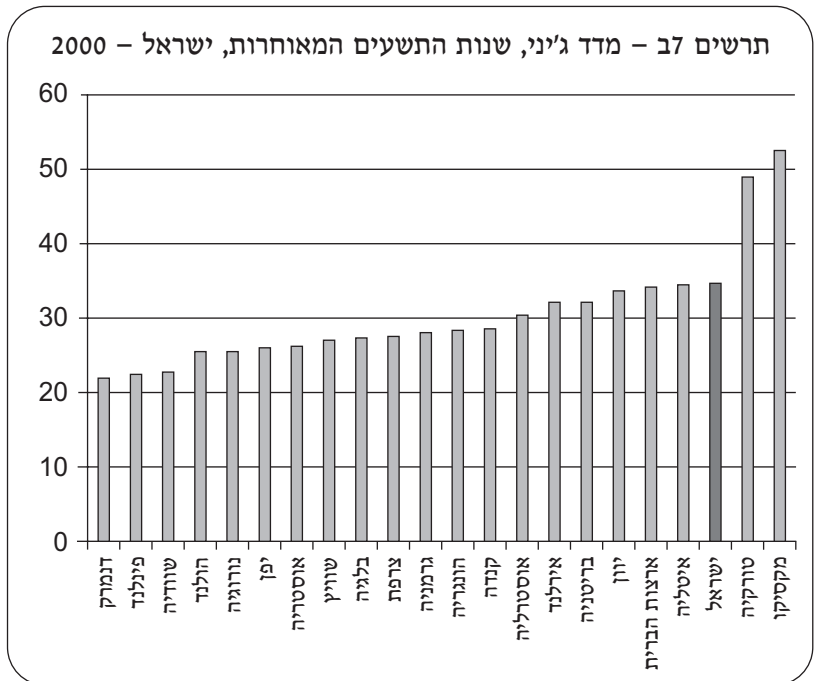
התחלקות ההכנסות בישראל בלתי שוויונית, והיא מתחרה בכך עם ארצות הברית במדרג הארצות המפותחות במערב. לפי נתוני המוסד לביטוח לאומי, מדד ג'יני¹⁹ לאי-שוויון בהכנסה נטו (לאחר העברות ומסים) עמד בישראל באמצע שנות התשעים על 0.35, ורק ארצות הברית קדמה לה מכלל הארצות המפותחות,²⁰ עם רמת אי-שוויון גבוהה יותר. מקומן הבלתי מכובד של שתי הארצות הללו בא לידי ביטוי גם במדרג לפי שכיחות העוני – ישראל וארצות הברית עומדות על רמה של 18%-19% מכלל האוכלוסייה השרויים בעוני יחסי (כמו רוב ארצות העולם, המדד המקובל לקו העוני הוא מחצית ההכנסה התציונית במשק).

17. וינבלט (2000) בחן את השינויים במבנה התעסוקה ואת הקשר בינם ובין השיפור בהשכלה. וינבלט מבחין בצמצום פערים בהשכלה, בהמשך לכך בתעסוקה, ובסופו של דבר בשכר. עם זאת הוא קובע שהמסקנות אינן חד-משמעיות. ראו גם Kop & Litan 2002
18. גפני ווסמן (2000) עומדים על השפעות מנוגדות שהתרחשו בסוף העשור: היונק בתעשיות עתירות ידע תרם להרחבת הפערים בשכר, אבל ההאטה הכלכלית פעלה בכיוון ההפוך. עקב ההשפעות המאוזנות, טוענים גפני ווסמן, נבלמה באותה עת המגמה של הגדלת האי-שוויון.
19. מדד ג'יני מודד את התפלגות ההכנסות: ערכיו נעים בין 0, במצב של שוויון מלא, ל-1 במצב של אי-שוויון מוחלט, שבו כל ההכנסות מגיעות לידי אדם אחד או עשירון אחד.
20. ראו גם Goodin et al. 1999, וראו גם את סקירת הספר שכתב Solow (2000).

המשק הישראלי בעשור החמישי

מקור: ביטוח לאומי, סקירה שנתית.

מקור: OECD, Society at Glance, ביטוח לאומי, סקירה שנתית.

הנתונים שהוצגו מתייחסים להכנסה הפנויה, זאת המגיעה לידיהן של המשפחות לאחר התערבות המערכת הפיסקלית – מסים ותשלומי העברה. אם נבדוק את התפלגות ההכנסות הכלכליות, המייצגות את פעולות השוק, נמצא שאי־שוויון בישראל עומד על 0.51, ומשמעות הדבר שהשוק עצמו הוא הגורם העיקרי המייצר את האי־שוויון הגבוה, ורק התערבות הממשלה מצמצמת חלק ניכר ממנו.

ההתפתחות על פני זמן של מודדים אלה מצביעה על הרעה ניכרת בשוויוניות ההכנסה הכלכלית שחלה בשני העשורים האחרונים. ראשיתה של ההרעה בשנות השמונים, בתקופת ההיפר־אינפלציה, ולאחר מכן בשנות הייצוב, עת עלה מדד ג'יני להכנסות כלכליות מ־0.43 ל־0.47, ואולם שנות התשעים הוסיפו והחמירו את המצב. באופן כללי נראה שמנגנוני ההתערבות השיגו בשנות השמונים תוצאות טובות יותר מבעשור האחרון: בחלק הראשון של התקופה עמד מדד ג'יני של ההכנסות נטו על 0.32 עם תנודות קלות מאוד, ואילו בשנות התשעים חלה הרעה ניכרת לרמה של 0.35²¹.

הפערים הכלכליים מתואמים למדי עם קווי הפרדה אתניים. כך, למשל, אחוז המשפחות העניות בכלל האוכלוסייה הוא 18%, ואילו השיעור המקביל באוכלוסייה הערבית הוא 42%. אמת, בבסיס הבדלים אלה עומדים פערים בהשכלה ובגורמים אחרים, אך אין בכך כדי לטשטש את התוצאה העגומה. בדומה לכך היקף העוני לפי יישובים מלמד על חסכים ניכרים שמקומות שגרים בהם צאצאיהם של העולים מאסיה ומאפריקה שהגיעו ארצה בשנות החמישים. שיעור גבוה של מיעוט הכנסות נמצא גם בעיר החרדית בני ברק וגם בירושלים, שהעוני בה מתרכז באוכלוסיית הערבים והחרדים.

4. סחר חוץ ומאזן התשלומים

קיומו של סחר חוץ מפותח מלמד על מימוש היתרון היחסי בפעילות הכלכלית – את היבוא הנרחב של סחורות ושירותים שמטרתו לספק את צורכי האוכלוסייה מממן יצוא של סחורות אחרות שענפי המשק הישראליים מתמחים בהם, והוא מספק לחברה משאבים בהיקף גדול יותר מזה שהיה עומד לרשותה אילו נשענה רק על כושר הייצור העצמי שלה עצמה. עם זה, היקף גדול של סחר בין־לאומי חושף את המשק במידה רבה לתנודתיות במצב הכלכלי בארצות ישראל סוחרת עמן, והמציאות של סוף העשור החמישי המחישה את שני צדדיו של סחר חוץ ענף: נסיקה ביצוא הישראלי בעת הגאות של תעשיית הטכנולוגיה העילית העולמית, וצלילה מיד לאחר מכן, עקב ההתפתחויות השליליות בתחום זה. שאלה נפרדת היא מידת האיזון בין היבוא ליצוא, ובמקרה של ישראל נכון יותר לומר –

21. יש לציין שבשנים האחרונות נעשו שיפורים במדידה – שלא אפרטם כאן – ולפיהם נראה כי בעבר כנראה היתה הרמה 'האמתית' של האי־שוויון גבוהה יותר. ספק אם יש בכך משום נחמה בכל הקשור להווה. ראו מישר ומנסקי 2000.

חוסר האיזון בין שני כיווני הסחר. עודף היבוא הוא מצב מתמיד במשק הישראלי, וחיבורו של פטינקין עוסק בכך לא רק כחלק מהסקירות התחומיות של המשק, אלא מייחד לכך את הפרק המסכם: 'מסקנות - ההתקדמות לקראת עצמאות כלכלית'.

היצוא הוא אחד השימושים העיקריים בתוצר, לצד הצריכה וההשקעה (הפרטית והציבורית), ואילו היבוא הוא אחד משני המקורות (האחר הוא התמ"ג) העומדים לרשות המשק למגוון שימושי. סך כל היצוא הוכפל במהלך העשור והגיע לכ־22 מיליארד דולר. עם זאת יש לזכור שבתקופה זאת גדל המשק גם הוא, ולכן במונחים יחסיים היתה פריחת היצוא מתונה יותר מן המשתמע במונחים מוחלטים, אבל עדיין גדולה למדי. לשם השוואה, התוצר גדל באותה עת במחצית בלבד, כלומר היצוא גדל בקצב מהיר כפליים מהתוצר.²² כדי לבחון את קצב הגידול הממשי אפשר גם לחשב את היצוא בממוצע לנפש, גורם שמנטרל חלק גדול מ'ההתפתחות הסביבתית'. נתון זה מצביע על גידול 'ראלי' של יותר מ־50%, מ־7,800 מ' ל־12,000 מ' בממוצע לנפש.

מול היצוא הגואה חווה המשק גידול רב־ממדים ביבוא - מ־15 מיליארד בראשית העשור ל־28 מיליארד בסופו. שיעור זה דומה לשיעור גידולו של היצוא, ומכאן שהמונחים היחסיים שהובאו בנוגע ליצוא חלים גם על היבוא. התפתחותם של שני צדי סחר החוץ הביאה בסופו של דבר ליציבות בעודף היבוא היחסי, וכך הגירעון בסחר החוץ בממוצע לנפש הוא 1,200 דולר בראשית העשור ו־1,280 דולר בסופו. עם זאת, במהלך העשור חלו תנודות ניכרות בפרמטר עודף יבוא לנפש: גידול לכדי 1,900 דולר בשנים 1995-1996, אבל ירידה ל־1,070 דולר ב־1998.²³

אחד ההיבטים החשובים בהתפתחות סחר החוץ הוא הרכבו לפי ענפים ומוצרים. ברמה של ענפים ראשיים בולטת ירידתו של היצוא החקלאי. במונחים מוחלטים היה בו גידול של כ־20%, אך לאור הכפלת היצוא כולו, אין פלא שחלקו בסך היצוא ירד לכדי 3%, אם כי גם בראשית העשור הוא כבר היה רחוק משיא תפארתו. לעומת החקלאות, גברה התמחותו של המשק ביצוא מוצרי תעשייה, ובייחוד ענפים ומוצרים עתירי טכנולוגיה. בראשית העשור הסתכם היצוא התעשייתי (ללא יהלומים) ב־7.7 מיליארד דולר,²⁴ ובסיווג לפי עצמה טכנולוגית נחלק הסכום הזה כך:

22. הנתונים המוצגים בנוגע לעשור, כאן ובנושאים אחרים, מתייחסים כאמור לעשור המסתיים ב־1999, כלומר הם אינם כוללים את שנת 2000, לא רק מסיבות 'טרמינולוגיות' של שיוך מספרי לעשור, אלא משום ששנה זו היתה יוצאת דופן, ונתוניה עשויים להביא לידי הגזמה בהערכת כמה גדלים כלכליים, ובראשם היצוא.

23. יש לזכור שבינתיים היתה אינפלציה גם בארצות הסחר, והיציבות בעודף היבוא היא למעשה ירידה בהיקפו הראלי.

24. לפי הלמ"ס, שנתון סטטיסטי 2001, לוח 16.7.

מיליוני דולרים	אחוזים ²⁵	
7,697	100	סך הכול
2,390	31	טכנולוגיה מעורבת עילית
1,537	20	טכנולוגיה מעורבת מסורתית
1,492	19	טכנולוגיה מסורתית

אין בידינו חלוקה כזאת לתקופות קודמות, אך הרכב זה שונה לחלוטין ממה שהיה בעשורים קודמים.

הדינמיקה בתחום זה הואצה מאוד במהלך העשור, ובסופו אנו מוצאים את ההתפלגות הזאת:

מיליוני דולרים	אחוזים ²⁶	
20,928	100	סך היצוא התעשייתי
11,122	53	טכנולוגיה עילית
4,824	23	טכנולוגיה מעורבת עילית
3,175	15	טכנולוגיה מעורבת מסורתית
1,807	9	טכנולוגיה מסורתית

מסתבר אפוא שבתוך עשור אחד הואץ תהליך המעבר מייצוא מוצרים מסורתיים לייצוא מוצרים מתקדמים מבחינה טכנולוגית, ובסופו היו שלושה רבעים מכלל היצוא התעשייתי מוצרים מתקדמים. כמו שכבר נאמר בפתח הסעיף, ברכה זו סיכון בצדה, ויעידו על כך שלוש השנים שלאחר סיומו הפורמלי של העשור החמישי, 2000-2002, עם הטלטלה העזה שחש בה היצוא הטכנולוגי לטוב (ב־2000) ולרע (בשנים הבאות).

ארצות הים התיכון: התפלגות היצוא והיבוא לפי ארצות היעד וארצות המקור השתנתה גם היא מאוד במשך השנים. בהתפלגות לפי המסגרות הגאוגרפיות הגדולות, יבשת היעד הגדולה ביותר ליצוא הישראלי היא אמריקה על שלושת חלקיה, אך בעיקר אמריקה הצפונית, וליתר דיוק – ארצות הברית. יבשת אמריקה קלטה בסוף העשור החמישי 40% מכלל היצוא הישראלי, לעומת 16% בסוף העשור הראשון. חלק גדול מהתפנית התרחש בשני העשורים האחרונים, משום שעוד ב־1980 הסתכם חלקו של היצוא לארצות הברית בחצי מהחלק היחסי שלו ב־1999. אין ספק שיש כאן עוד ביטוי לשינוי באופיים של מוצרי היצוא הישראלי שעמדנו עליו קודם. שוק אחר שהתפתח מאוד במשך השנים (כנראה בהקשר דומה של שינוי בהרכב מוצרי היצוא) הוא אסיה, שמקבלת חמישית מכלל היצוא, בהשוואה לאחוזים ספורים בעשור הראשון (וגם זאת רק בסופו). בהשוואה לשתי יבשות אלה חלקה של אירופה – שבשנות ה־90 הראשון היתה יעד היצוא העיקרי של ישראל וקיבלה כמעט שלושה רבעים מסך כל

.25 שם.

.26 שם.

היצוא, ובמידה רבה גם לאחר מכן, למשל 52% ב־1980 – הצטמצם בעשור החמישי לכדי שלישי בלבד.²⁷

לוח 9: סחר החוץ של ישראל – התפלגות גאוגרפית

	1999	1990	1960	1950
יבוא – יבשות מקור				
אירופה	56	62	55	37
אסיה	13	7	2	3
אפריקה	1	2	4	6
אמריקה	23	20	31	46
אחר	7	10	8	8
יצוא – יבשות יעד				
אירופה	36	42	70	73
אסיה	16	16	6	1
אפריקה	2	1	5	0
אמריקה	39	32	16	25
אחר	6	9	3	1

מקור: הלמ"ס, שנתון סטטיסטי, שנים שונות.

בצד היבוא היתה ההתפתחות מתונה יותר, אך תנודתית למדי. אירופה היא יבשת המקור של מחצית מכלל היבוא הישראלי, כפי שהיתה גם בעשור הראשון, אך במרוצת השנים עלה חלקה לשני שלישים כמעט (62%) ובתקופה אחרת הצטמצם לכדי 46%. מיבשת אמריקה, לעומת זה, היה שיעור היבוא בתחילה 30%, אך עד מהרה הוא פחת והתייצב על רמה נמוכה יותר של חמישית מכלל היבוא של ישראל – רמה המתקיימת עד ימינו אנו. הזינוק הגדול ביותר היה של יבשת אסיה, שעברה ממשקל אפסי (2%-3%) בעשור הראשון ל-15% בשנים האחרונות, תהליך שהתרחש רובו בעשור החמישי.

נתוני יעד ומקור של הסחר הבין-לאומי של ישראל משקפים את ההתאמות שנדרשו במשך הזמן להתפתחותו של המשק ולשינויים בתנאים העולמיים. אפשר לראות זאת במאזן בין היבוא ליצוא לפי יבשת: אסיה היתה היבשת המאוזנת ביותר בסחר עם ישראל בסוף

27. שינויים בדפוסים גאוגרפיים של הסחר החלו לבצבץ כבר בעשור הראשון ונסקרים בכתיבה הכלכלית של אותה העת. בולטות במיוחד עבודותיו של מיכאל קליבנסקי, שעמד על השינויים המתרחשים בין היתר בעקבות הקמתו של שוק אירופי משותף (ראו קליבנסקי 1968). הקובץ פורסם בשנה האמורה, אך המאמרים שבו נכתבו בעשור שלפני כן.

העשור החמישי, לאחר שבראשית העשור היה לישראל יתרון עליה ביחס של 1:2. עדיין לא ברורה המגמה בעתיד, אבל נראה שאיזון מסוים ממשיך להתקיים גם לאחר תום העשור החמישי.

חוסר איזון גמור מתקיים עם יבשות אירופה ואמריקה, אך בכיוונים מנוגדים בכל אחת מהן. יבשת אירופה קלטה שלישי מהיצוא הישראלי, אך הזרימה אליה יותר ממחצית מהיבוא שלה, וב-1999 היתה התוצאה גירעון של למעלה מ-8 מיליארד דולר בסחר ביניהן. יש לציין שמתכונת זאת מתקיימת זה זמן רב, אבל נראה שההסכמים בין ארצות אירופה מכבידים על העניין. בכיוון המנוגד קלטה אמריקה 40% מיצואה של ישראל, אך תרמה לשוק הישראלי רק חמישית מהיבוא שלה, ועל כן בסוף העשור היה חוסר איזון שהסתכם ב-3 מיליארד דולר כמעט לרעת אמריקה. כאן התקיים תהליך מתמשך, שבראשיתו היה לישראל עודף יבוא מאמריקה, והדבר הפך אט-אט לעודף יצוא על היבוא.

בגלל הסחר הבין-לאומי הבלתי מאוזן של ישראל נוצר במאזן התשלומים גירעון שאת מרביתו מממן המשק הישראלי באמצעות מענקים ומלוות מחו"ל. במשך כל העשור החמישי היה גירעון בחשבון הסחורות שנע בין 1.5 ל-6 מיליארד דולר. גם חשבון השירותים היה בדרך כלל שלילי, בהיקף של 0.5 עד 1 מיליארד דולר, אך הוא הלך והתאזן לקראת סוף העשור. בהשלמה לכך מצביע מאזן התשלומים על מאזן שלילי בהכנסות ובהוצאות של גורמי הייצור בהיקף של 3 עד 5 מיליארד דולר.

בסך הכול מדובר בגירעון כולל של יותר מ-9 מיליארד דולרים בסוף העשור החמישי, שמומן ברובו על ידי מענקים (מהם 4 מיליארד מענקים ממשלתיים ועוד 2 מיליארד מהעברות של פרטים ומוסדות), והיתרה על ידי העברות הון. המתכונת הזאת התקיימה במשך העשור כולו, והממדים המוחלטים של הגדלים שהוזכרו נעו בתחומים צרים למדי. הנה כי כן, החתירה לעצמאות כלכלית, כמו שניסח אותה פטינקין בעשור הראשון, עדיין נותרה בגדר יעד שלא הושג ועדיין נשאר על סדר היום הלאומי, אף כי יש לציין את הירידה התלולה בחוב החיצוני במהלך העשור החמישי.

5. תהליך האינפלציה והמאבק בו

באינפלציה אפשר לראות מחלה כרונית של המשק הישראלי. עליות מחירים ליוו את המשק הישראלי מאז הקמתו, והתנהלו בעצמות שונות במהלך השנים. בשני העשורים האחרונים היו לאינפלציה השפעות מרחיקות לכת מבעבר הן בחומרת העניין והן בהשלכות של הטיפול בה. על חומרת החולי אפשר לומר באופן ציורי שבשנות השמונים לא די היה בסקלה של צלזיוס למדידת האינפלציה, וצריך היה לעבור לסקלה תלת-ספרתית של פרנהייט. גם אם המאמר עוסק בעשור החמישי, את ההתרחשויות בתחום האינפלציה קשה להבין לאשורן בלי לחזור אחורה אל שנות השמונים. אשר להשלכות של הטיפול במחלה, רבים סבורים שהטיפול שננקט לתיקון המצב היה בבחינת ניתוח שהצליח, אך מצבו הכללי של החולה הידרדר.

בדברי ההקדמה צוין שהאינפלציה והמאבק בה הם מן האפיונים הכלכליים המשותפים לשני העשורים. פטינקין מייחד לכך פרק נפרד, והוא מקדיש מקום מרכזי לניתוח הגורמים המוניטריים לתהליך ולשימוש בהם כדי לבלום אותו. במרכזו של הפרק עומדת סקירה של התפתחות אמצעי התשלום, ונעשה שימוש מעניין מאוד בתורת הכמות של הכסף כדי להסביר את מגמות האינפלציה באותו עשור. יש בו תרגיל מבריק להמחשת התאוריה באמצעות נתונים אמפיריים. אפשר להצביע על הבדלים בין ממדי התהליך האינפלציוני של אותו עשור ובין זה של העשור החמישי, אבל מעניין גם להראות את ההבדלים בכלי הניתוח ובמכשירי המדיניות: פרקי האינפלציה בדוחות השנתיים של בנק ישראל למשל בקושי מזכירים את ההיבט הזה בניתוח של התפתחויות האינפלציה.²⁸

התפתחות המחירים מוצגת בלוח 10. שיאו של תהליך האינפלציה בישראל היה ב־1984-1985, ושוורשיו נעוצים לאמתו של דבר עוד בעשור שלפניו. החשש מפני היפר־אינפלציה בלתי נשלטת חייב לנקוט אמצעים דרקוניים, והם אמנם ננקטו. באֶבחה אחת קופד התהליך בצמרתו, אך כנראה לא בשורשיו. השיעור השנתי של האינפלציה פחת לגודל המשתווה לשיעור החודשי לפני יישום התכנית, אבל הוא נשאר ברמה של 20% - רמה גבוהה לפי כל השוואה, זולת השוואה לימים הנוראים שלפני כן.

לוח 10: שיעור עליית המחירים לצרכן, 1975-2000

שנה	ממוצע שנתי	דצמבר	שנה	ממוצע שנתי	דצמבר
1975	39.9	25.3	1988	16.3	16.4
1976	31.3	38.0	1989	20.2	20.7
1977	34.6	42.5	1990	17.2	17.6
1978	50.6	48.1	1991	19.0	18.0
1979	78.3	111.4	1992	12.0	9.4
1980	131.0	132.9	1993	11.0	11.2
1981	116.8	101.5	1994	12.3	14.5
1982	120.3	131.5	1995	10.1	8.1
1983	145.7	190.7	1996	11.3	10.6
1984	373.8	444.9	1997	9.0	7.0
1985	304.6	185.2	1998	5.4	8.6
1986	48.1	19.7	1999	5.2	1.3
1987	19.9	16.1	2000	1.1	0.0

28. השפעת כמות הכסף על האינפלציה בתקופות מאוחרות יותר מופיעה אצל אוולאי ואלקיים 1996.

הכלכלה הישראלית נחלצה אפוא בעור שיניה מאימי ההיפר-אינפלציה, אך הדבר היה בעזרת כלי מדיניות פיסקליים ומוניטריים חריפים וגם באמצעים אדמיניסטרטיביים – פיקוח על מחירים, שכר ושער חליפין – שכוחם הלך ונשחק, ומכל מקום לא היה אפשר להתמיד בהם לאורך ימים. שנת 1989 היתה שנת 'פרשת המים', והחשש להידרדרות היה מוצדק לנוכח התפתחויות כמו התגברות האבטלה שהוזכרה למעלה. בסופה של אותה שנה הצטרפו יחדיו אירועים חיצוניים גלובליים, ובמרכזם קריסת ברית המועצות ופלישת עיראק לכווית, שגם הם השפיעו על מהלך העניינים. האירוע הראשון יצר את גל העלייה הגדול, והשני הביא את המלחמה אל סף ביתנו. אלה היו תנאים מבטיחים להאצת האינפלציה – לא היה אפשר אף לחשוב על איפוסה באותה עת, ולכל היותר היה אפשר לקוות שהיא תישאר באותה רמה ולא תידרדר שוב אל עברי פי פחת. אך על אף התנאים האלה פחתה האינפלציה כמעט בחצי, וכבר ב־1992 עמדה על 12%, ורמה יציבה זו נשמרה עד שנת 1996.

ראוי לציין שהרמה היציבה בשנים 1992-1996 נראית כך כאשר בוחנים את הנתונים לפי ממוצעים שנתיים. ברור שמקבלי ההחלטות אינם רואים את התמונה הזאת בזמן אמתי – הם רואים את התנודות החודשיות, ואלה אינן כה סדירות כמו הממוצע השנתי. רמז לכך אפשר למצוא בטור השני בלוח, המציג את שינויי המחירים השנתיים כפי שהם נמדדים בין שני חודשים נתונים, במקרה זה – דצמבר מול דצמבר של שנה קודמת. כאן אנו רואים שיעורים מגוונים בתחום רחב למדי – בין 8% ל־15% בשנה.

הנתונים השוטפים הדאיגו את ראשי בנק ישראל, ונראה שהם ועמיתיהם הגיבו תגובת יתר, אולי בהשפעת החוויה הטראומטית של שנות השמונים. תגובה זו מביאה אותנו אל דברי למעלה בקשר להשפעת הריפוי: האמצעים שננקטו – הידוק מוניטרי דרסטי, מלווה בצמצום פיסקלי – תרמו ליצירת מחנק במשק ולעצירת הצמיחה. המלחמה באינפלציה הפכה לדגל הראשי, או היחיד, של המדיניות, וכל הכלים הופנו ליעד זה. אפשר להמחיש הלך רוח זה בצייטוט מתוך אחד מדוחות בנק ישראל:²⁹ 'שיעור האבטלה עלה מ־6.8% ל־7.7% ו־8.6% [...] ועלייתו תרמה להאטת קצב עלייתם של המחירים'. יש כאן ביטוי ברור למדיניות שמעדיפה את יעד בלימת האינפלציה על פני יעדים אחרים – צמיחה, מניעת אבטלה וכדומה.

הזכרנו שהניתוח הצליח, והכוונה ששיעור האינפלציה ירד ב־1998 ו־1999 ל־5%, ואף ל־1% בשנת 2000, הישג שאין לזלזל בו כלל וכלל. ואולם המחיר במונחי האטת הצמיחה וגידול האבטלה היה מצמית. המחיר שולם בשני שלבים: בשנים 1996-1999, כשהיו התנאים החיצוניים בסך הכול³⁰ נוחים, הביאה המדיניות המרסנת לידי הפסד צמיחה מצטבר של מיליארדי דולרים;³¹ בשלב השני היה לכך מחיר נוסף, בדמות חוסר המוכנות של המשק למשבר 'החיצוני' שפקד את המשק מסוף שנת 2000.

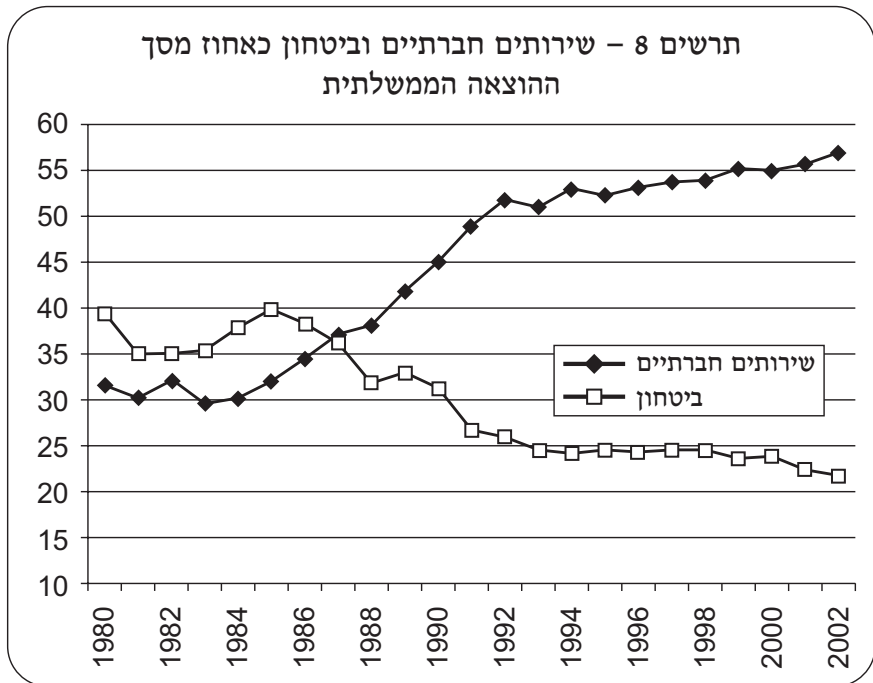
29. בנק ישראל, דין וחשבון לשנת 1998, עמ' 105.

30. היה אמנם הועזע הפיננסי במזרח הרחוק ועוד, אבל השפעתו על ישראל היתה מוגבלת.

31. מלניק 1999, ראו גם ביהם וקלימן 1968.

משרד האוצר היה שותף לבנק ישראל במדיניות המרסנת, והוא נתן את חלקו הפיסקלי בצמצום הוצאות הממשלה כדי לעמוד בהוראות החוק לצמצום הגירעון. ניסיונות לפעול בצד ההכנסות לא עלו יפה, ומדובר בעיקר ביזמה למיטוי שוק ההון. עיקר המעמסה הוטל אפוא על צד ההוצאות, ואף שבמונחים מוחלטים הן הוסיפו לגדול במשך כל העשור, כאחוז מהתמ"ג היתה בתקופה זו ירידה של שישית בשיעור היחסי של ההוצאה הממשלתית - מ-63% מהתמ"ג ב-1989 ל-53.5% בסוף העשור החמישי. השתקפות נוספת של הפחתת נטל הממשלה על המשק אפשר למצוא במודד של החוב הציבורי. ההתפתחות העיקרית בתחום זה היתה בשנות השמונים, כאשר אחד ההישגים של תכנית הייצוב³² היה ירידת משקל החוב בתוצר משיא של 170% ל-100% תוצר ב-1989. המגמה נמשכה גם אל תוך העשור החמישי, ובמהלכו פחת נטל החוב הציבורי לכדי 84% תוצר.

בתוך כלל ההוצאה הממשלתית חלקן של ההוצאות לרווחה גדל והולך, במידה רבה במקביל לירידת משקלן של הוצאות הביטחון.³³

מקור: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.

32. ראו מלניק ואחרים 1995, עמ' 570.

33. יש לציין שהגידול בהוצאות הרווחה בא גם על חשבון המצרף הנותר - שירותים כלכליים ומנהליים.

במהלך שני העשורים גדל חלקן של הוצאות ההעברה גידול דרמטי, מפחות משליש התקציב הכולל (30%) בתחילת שנות השמונים, ליותר ממחציתו (55%) בסוף שנות התשעים. בכך הפך תחום הרווחה לתחום מרכזי בפעולות הממשלה על כל המשתמע מכך. היבט אחד של 'מעמדו' זה הוא היותו כתובת בלתי נמנעת כל אימת שמתעורר הצורך (או ההעדפות, לפי שיקולי מדיניות מקיפים) לקצץ בהוצאה הממשלתית הכוללת. עצם גודלה המכריע של ההוצאה החברתית מציב אותה כיעד מרכזי בדיונים השנתיים על תקציב המדינה.

מודד משלים להתפתחותו היחסית של תקציב הרווחה הוא האחוז בתוצר. במשך שנים רבות היו ההוצאות החברתיות כשישית מהתמ"ג - 16% עד 17% ממנו. בתחילת העשור החמישי גדל נתח זה לכדי 23%, אבל בהמשך נבלם המהלך הזה ואף הפך את כיוונו באופן חלקי.

השינויים בגודלה היחסי של ההוצאה החברתית ניתרגמו גם לתנודות בהוצאה זו במונחים מוחלטים. ההוצאה החברתית הכוללת בשקלים ראליים גדלה כמובן במידה רבה בעשור החמישי, ולו רק כדי לאפשר את קליטת העלייה ואת הריבוי הטבעי. אם מנטרלים בחישוב ההוצאה הראלית את גידול האוכלוסייה, מוצאים כי ההוצאה הראלית לנפש גדלה בעשור החמישי כמעט בחצי, מ־10,000 ₪ לשנה לנפש ל־14,800 ₪ בסוף העשור. הגידול האמור לא התפרס על פני העשור כולו, שכן עיקרו התרחש במחצית הראשונה, וכבר ב־1994 הגיעה ההוצאה לנפש לכדי 14,000 ₪. הוצאה זו המשיכה וגדלה לאטה גם בשנתיים שלאחר מכן, ואז אנו מגיעים לשנים 1996-1999, שנות המאבק הנוקשה באינפלציה, שבלם את מהלך הדברים בפיתוח החברתי.

חשוב להדגיש שרמת ההוצאה כשהיא לעצמה היתה גבוהה אם משווים אותה לראשית העשור, אבל לא כך הדבר אם מביאים בחשבון שבתחומי רווחה מסוימים היתה רמת ההוצאה בראשית העשור נמוכה במידה רבה מזו שבעשור שלפני כן, כחלק ממאמצי הייצוב של 1985. כדי להבהיר נקודה זו ראוי להביט גם על התחומים המפורטים יותר בתוך מכלול ההוצאה החברתית וכן לבחון את תחולת ההוצאה על הנוקקים לשירותיה.

התחום הרחב שלא נפגע כמעט מהמדיניות המרסנת היה תשלומי ההעברה למשפחות.³⁴ לעומת זאת תחומי השירותים - ובעיקר הינוך, בריאות ורווחה - הושפעו מהשינויים במדיניות הפיסקלית האנטי־אינפלציונית. בתחום החינוך, למשל, נשארה ההוצאה לנפש יציבה בשנים 1996-1999 ברמה של כ־4,500 ₪, אבל מספר התלמידים גדל יותר ממספר התושבים הכללי, ולכן ההוצאה לתלמיד פחתה בסופו של דבר. זה היה אפוא המחיר ששולם במונחי רווחה כדי לקיים את המשמעת הפיסקלית. עם זאת חשוב להדגיש שהמחיר התבטא יותר בהשפעות שאינן בתחום השירותים, בעיקר בתחום האבטלה. כמו כן אופיין העשור בירידת השוויוניות בחלוקת ההכנסות, אבל חלק זה איננו קשור במישרין לתהליך האינפלציה או למאבק בו, והוא נדון בסעיף הקודם.

34. הדברים השתנו עם השנים, וב־2003 רבות מהקצבאות נשחקו מאוד.

6. הערות מסכמות

בעשור החמישי התקדם המשק הישראלי בצעדי ענק וקנה לו מקום מכובד בקרב הארצות המפותחות הבינוניות. הדבר משתקף בנתוני ההשוואה המקובלים כגון תמ"ג לנפש, וכן בממדים אחרים כגון מידת ההשתלבות בשוק העולמי. בעשור זה, שבו התרחב השימוש במושג 'גלובליזציה', יש חשיבות רבה לא רק לעצם הצמיחה של המשק, אלא גם לרכיביה, ובייחוד לממדי הסחר של המשק ולטיב המוצרים והשירותים שנסחרים בו. הימים שנכתב בהם מאמר זה הם עדיין תקופה של בין השמשות בענפי הטכנולוגיה, אבל בטווח הארוך אין ספק שענפים אלה הם בעלי מקדמי צמיחה ופיתוח מובילים, ובכוחם להזניק את המשקים המתמחים בהם לשיעורי צמיחה גבוהים יותר.

כניסתה של ישראל ל'עידן' זה ולהתמחות בפעילות זו לא היתה מקרית, אלא תולדה של השקעה - מקצתה סמויה - רבת־שנים, במידה רבה בהקשר של צרכים ביטחוניים וידע שנצבר בקרב העוסקים בכך, שהשכילו במשך הזמן ליישמו לשימושים אורחיים.³⁵ גורם משלים לכך היו התנאים הגאופוליטיים, שיצרו הזדמנויות עסקיות לחברות בין־לאומיות שחיפשו שיתוף פעולה מהסוג שישראל יכלה להציע.

נקודת הזינוק לשלב זה בהתפתחות הכלכלית של ישראל היתה בתחום כוח האדם. ראשיתו של העשור חזתה כניסה גדולה של אזרחים חדשים שהגיעו לכאן עם הון אנושי גבוה יחסית בממוצע לנפש. כך למשל הרכב משלחי היד של העולים מברית המועצות היה מוטש מאוד כלפי עיסוקים טכנולוגיים. בגל העיקרי הגיעו כ־100 אלף מהנדסים, ובתחילה עורר הדבר דאגה משום חוסר האיזון בין ההיצע המוגדל הזה ובין הביקוש לו בענפי הייצור הקיימים. עד מהרה הסתבר כי יכולת ההסבה שלהם תרמה להיערכותו של המשק בתחומי הטכנולוגיה. הצמיחה הדמוגרפית המרשימה דמתה בממדיה המוחלטים לזו של ראשית שנות המדינה. בשתי התקופות הגיעו בהינף יד כמיליון עולים בפרק זמן קצר מאוד; ובשתייהם הם יצרו לחץ על מקומות העבודה, על הדיור ועל שימושים אחרים במקורות שלרשות המשק. ואולם בכמה היבטים הן גם נבדלות זו מזו: ראשית, גם אם במספרים מוחלטים שני הגלים הללו זהים כמעט, באופן יחסי לאוכלוסייה הקולטת ההבדל גדול מאוד. שנית, הרכב הגיל של גל העלייה שיקף יחס תלות נמוך בהרבה מזה של עולי שנות החמישים, והדבר תרם להגדלת שיעור ההשתתפות של כלל האוכלוסייה בשוק העבודה. עם זה יש לסייג ולומר כי תרומה זו קווצה במידה רבה על ידי הקטנת שיעור ההשתתפות של האוכלוסייה הוותיקה (ובייחוד של קבוצות אחדות בתוכה). שלישית, מצבו של המשק הקולט היה מתקדם הרבה יותר בעשור החמישי, ולכן קליטת העלייה היתה טובה יותר. נוסף על כך לווה הגידול בכוח העבודה ביבוא הון גדול, שגיוסו התאפשר בין היתר בעזרת ערבויות נדיבות מממשלת ארצות הברית. אם בנוגע לעולי שנות החמישים נדרש לציבור ולאנשי המקצוע כאחד זמן רב כדי

35. ניצול מלא של הפוטנציאל הזה אינו אפשרי משום הצורך בסודיות וכדומה. גורם אחר לא־מיצוי המלא הוא בקושי 'לאורח' פיתוחים שמקורם בשימוש הצבאי, ראו דביר ואחרים 1998.

להכיר בכך שהעלייה איננה רק נטל אלא גם נכס (ובייחוד בטווח הארוך), בשנות התשעים היה הדבר ברור מלכתחילה.

למדיניות הכלכלית שנקטה בשנים המכריעות של תהליך הקליטה היה אופי ממריץ. אחרי אפיוודה ביטחונית קצרה אך מאיימת – מלחמת המפרץ – עבר האזור לתקופת רגיעה יחסית, ובמרכזה תהליך מדיני שהיה רקע גוח להגברת הפעילות הכלכלית. הממשלה נקטה מדיניות של זירו והשקעה בתשתית, והמדיניות המקרו-כלכלית היתה מרחיבה באופן שסייע להאצת הפעילות הכלכלית ולשילוב העולים בכוח העבודה. תנאי הצמיחה עלולים היו להגביר לחצים אינפלציוניים, אך למרבה ההפתעה הושגו בה בעת גם ירידה באבטלה וגם צניחת מדרגה של האינפלציה, מרמה של כ-20% לרמה של 10% בשנים 1993-1996. הצלחת הקברניטים בתחום המאבק באינפלציה היתה מרשימה מאוד, ועשויה היתה להיות חיובית כולה, אך הברכה השרויה בה הנביטה גם את זרע הפורענות: עם התגלות הסימנים הראשונים לאפשרות של האצה מחודשת של האינפלציה, נזעקו המופקדים על המשק והחליטו על צעדים בולמים דרסטיים, שזכו להצלחה רבה. הם לא הסתפקו בהצלחה היחסית של הקפאת האינפלציה ברמה חד-ספרתית נמוכה, והחלו לשאוף לניצחון גמור, לביטולה (בטווח מידוי) של האינפלציה מכול וכול. הדבר חייב מאמץ שמעבר ליכולתו של המשק, ועקב כך הוא נכנס לתרדמת לארבע שנים תמימות.³⁶ אמנם בסיומן של אלה התרחש זינוק קצר, מסיבות אקסוגניות, אך עד מהרה, ב-2001, החל גל שני של מיתון כלכלי, קשה מקודמו, שסיבותיו לא היו נעוצות עוד באמצעי המדיניות, אלא בגורמים הבסיסיים. גל שני זה חורג מתחומו של המאמר, והוא נזכר רק בשולי הדברים, אך יש בו גם כדי להשליך על הדיון בעשור כולו, ולכן ראוי לסקור אותו כאן בקצרה. ההתפתחות הדו-שלבית – של גאות ושפל קיצוניים בתוך פרק זמן של שנתיים – מוסיפה ממד נוסף להבנת הדינמיקה של משק שנמצא בקדמת הטכנולוגיה אך סובל מקשיים בסיסיים שאתם הוא נאלץ להתמודד התמודדות ממושכת.

שנת 2000 יצרה תקוות גדולות בנוגע לעתידו של המשק. לאמתו של דבר, כבר במחצית השנייה של שנת 1999 נראו הניצנים לפריחה, וזו אכן הלכה והתממשה באופן מרשים. התוצר המקומי הגולמי הגיע ל-458 מיליארד ש"ח במחירים שוטפים, בבטאו גידול ראלי של 6.4%, ובממוצע לנפש יותר מ-4%. היצוא גדל ב-25%, ובתוכו גדלה באופן נמרץ אף יותר תעשיית הטכנולוגיה העילית – 53% במשך השנה. אפשר להביא עוד ועוד פרמטרים שמלמדים על הפעילות הכלכלית, ובכלל זה היעלמות האינפלציה, ורובם יוליכו אל השורה התחתונה – המשק עבר לליגה אחרת, גבוהה יותר.

קברניטי הכלכלה מיהרו להשתבח בתנופה הזאת ולראות בה הוכחה לצדקת דרכם, שהתבססה על ריסון פייסקלי ומוניטרי. מול ההתפתחויות החיוביות אמנם עמדו לא מעט סימנים שליליים, כמו למשל התמדת האבטלה הגבוהה, ואף הרעתה, ומעל הכול – פירות הצמיחה נזקפו בעצם לעילית של התעשייה והשירותים ולחיבור ענפי ההייטק עם המקבילים

36. ראו Klein 2001

להם בשוק העולמי. על טענות מקצועיות שהושמעו בעניין זה נגד ראשי האוצר נהגו אלה להשיב שאכן הצמיחה מתרכזת בענפי העילית, אך אלה הם בגדר קטר שימשוך אחריו בהדרגה את כלל המשק.

קשה להתווכח על כך בסגנון 'מה היה אילו', אבל בינתיים עובדה היא שהקטר הזה לא התחבר אל הקרונות של המשק, ועובדה שנייה, בעייתית יותר, היא שהמשבר שתקף אחר כך את תעשיית הטכנולוגיה העולמית, ובעיקר האמריקנית, והתפוגגות הבועה הפיננסית של וול-סטריט, בלמו באחת את תנופתו של 'הקטר' ואף הסיגוהו לאחור. גם אילו היתה תבנית הצמיחה הזאת של תנופה בענף עיקרי בד בבד עם הזנחת הענפים המסורתיים מתוכננת מלמעלה – והיא לא היתה כזאת, אף שהתבטאויות של הקברניטים נטו להציגה כך – ברור שהם פעלו לפי העיקרון של הנחת כל הביצים בסל אחד.

כגודל ההצלחה כך גם גודל הנפילה בעקבותיה. לגורם הדומינו בתחום ענפי העילית נוסף למרבה הצער בסוף שנת 2000 גורם הרסני נוסף – האנתפאדה. ענפים שלמים, ובראשם המלונאות והתיירות בכללותה, הוכו שוק על ירך וגררו עמם ירידת פעילות בענפים הנלווים. המסחר הקמעוני סבל גם הוא מהתמעטות תנועת הקונים, והמשק כולו שקע אט-אט במיתון. האבטלה לא איחרה להגיב, ושיעורה עלה ל-10% ויותר.

במצב זה – שבו ההאטה איננה נגזרת של המדיניות, אלא תולדה של גורמים שלמשק הישראלי ולראשיו אין שליטה עליהם – לא היה אפשר עוד להציע את המרשם שהוצע בהאטה של 1996-1999, לאמור, הגדלה מסוימת של הגירעון הממשלתי והפחתת ריבית של בנק ישראל כדי להפיה רוח חיים במפרשי המשק. להפך. התעורר החשש שצעד כזה בתנאים החדשים עלול להזיק ולא להועיל. כך למשל כשבקיץ 2000 ניסה בנק ישראל להתאים את הריבית כלפי מטה בצעד נמרץ מדי, התערעה היציבות הפיננסית והחל פיחות מהיר, כמעט בלתי נשלט, עד שהבנק נאלץ לחזור בו ולהעלות את הריבית בשיעור גבוה משיעור ההפחתה הקודמת.

על אף הקשיים שנתקל בהם המשק בשנים האחרונות, נראה שהמבנה הבסיסי שלו – שהוא בעל פוטנציאל צמיחה ניכר – יאפשר לחזור אל מסלול הצמיחה לאחר שייפתרו בעיות הביטחון. אמנם ההיבט הביטחוני של המשבר הכלכלי איננו יחיד – המשלים לו הוא מצב המשק העולמי, ובייחוד הפעילויות שגם ישראל משתתפת בהן, ובכלל זה בענפי הטכנולוגיה – אך יש לצפות שבשלב כלשהו גם משבר זה יגיע אל קצו. בכל אופן, גם כאשר ייפתרו שני המלכודים הללו, יהיה צורך לנקוט מדיניות התערבות שמסייעת גם לענפים מסורתיים יותר לצאת למרחב.³⁷ בשנים הללו למדנו פרק בהלכות אי-הישענות

37. הצעות קונקרטיות למדיניות חלופית ראויות לדיון נפרד, שחורג מהמסגרת שהותוותה למאמר זה. ברמיזה בלבד מדובר במדיניות התערבות שנועדה להמריץ התחדשות טכנולוגית ומודרניזציה בענפים מסורתיים (ובכלל זה למשל מיכון ענף הבנייה), שיפור של תשתית התחבורה המשרתת ריכוזים של ענפים כאלה, אבל גם בסוד תעסוקה במפעלים שנמצאים בקרבת גבול הכדאיות הכלכלית. בייחוד יש לפתח את עידוד העסקים קטנים, שעד כה לא ניתנה לו תשומת לב דומה לזו שניתנת לו בארצות רבות, ובכלל זה ארצות הברית.

בלבדית על מקבץ אחד, ובפרט כאשר כוח העבודה אינו יכול להיות מוסב כולו לאותו מרחב. הזרעים שנורעו בראשית העשור החמישי והאפשרויות שנפתחו בפני המשק בעקבות זאת מבטיחים הגדלה של הרווחה, שיש לקוות שתחולק חלוקה שוויונית יותר מבשנים הקודמות.

רשימת מקורות

- אזולאי, אדי ודוד אלקיים, 1996. 'השפעת המדיניות הפיסקלית על אי־השוויון בחלוקת ההכנסות בישראל', רבעון לכלכלה, אפריל, עמ' 45-52.
- אחדות, לאה, ויקטור לביא וויקטור סולה, 2000. 'האבטלה בישראל בפרספקטיבה של העשור האחרון: מגמות, מאפיינים ודפוסי שינוי', רבעון לכלכלה, אוקטובר, עמ' 303-349.
- ביהם, מיקי ואפרים קליימן, 1968. 'מחירו של מיתון', רבעון לבנקאות, ח, עמ' 29.
- בן פורת, 1989. המשק הישראלי: חבלי צמיחה, עם עובד, תל אביב.
- בנק ישראל, דין־וחשבון שנתי, שנים שונות.
- בפמן, גיל וליאו ליידרמן, 1995. 'הייצוב בישראל: לקחים חשובים לגיבוש מדיניות', רבעון לכלכלה, דצמבר, עמ' 699-732.
- ברונו, מיכאל, 1995. 'תכנית הייצוב בפרספקטיבה של עשור לקיומה', רבעון לכלכלה, דצמבר, עמ' 580-588.
- גפני, ארנון וצבי זוסמן, 2000. 'דמוקרטיה של רווחה להגברת מעורבותה החברתית של הממשלה במשטר של כלכלת שוק', בתוך: יעקב קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים, המרכז לחקר המדיניות החברתית, ירושלים.
- דביר, דב ואחרים, 1998. 'אורות טכנולוגיות צבאיות בישראל', רבעון לכלכלה, יולי, עמ' 358-370.
- הלוי, נדב ורות קלינוב, 1974. ההתפתחות הכלכלית של ישראל, אקדמון, ירושלים.
- הלוי, נדב ויעקב קופ, 1974. עיונים בכלכלת ישראל, המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, ירושלים.
- הלפמן, אלחנן, 1999. 'צמיחת ישראל: השוואה בינלאומית', רבעון לכלכלה, דצמבר, עמ' 7-17.
- וינבלט, ג'ימי, 2000. 'כוח העבודה, תעסוקה ושכר', בתוך: יעקב קופ (עורך), פלורליזם בישראל: מכור היתוך למעורב ירושלמי, המרכז לחקר המדיניות החברתית, ירושלים.
- לויתן, ניסן, 2000. 'היסטוריה מוניטרית של ישראל על רקע המגמות בעולם', רבעון לכלכלה, מרס, עמ' 9-29.
- [ה]לשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי, שנים שונות.
- [ה]לשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירחון סטטיסטי, תקופות שונות.
- מישר, יורם וצ'רלס מנסקי, 2000. 'קצבאות הילדים והילודה בישראל – ממצאים ראשוניים', המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, ירושלים.

- מלניק, רפי, 1999. 'המיתון - כמה זה עולה לנו?', רבעון לכלכלה, דצמבר, עמ' 679-680.
- מלניק, רפי ואחרים, 1995. 'עשור לתכנית ייצוב הכלכלה הישראלית', רבעון לכלכלה, דצמבר, עמ' 569-572.
- פטינקין, דן, 1965. המשק הישראלי בעשור הראשון, המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, ירושלים.
- פלוג, קרנית, ניצה (קלינר) קסיר וסיגל ריבון, 2000. 'אבטלה והשכלה בישראל: על מחזורי עסקים, שינויים מבניים ושינויים טכנולוגיים - 1996-1998', רבעון לכלכלה, אוקטובר, עמ' 374-416.
- קופ, יעקב, 2000. 'השפעות דמוגרפיות', בתוך: יעקב קופ (עורך), פלורליזם בישראל: מכור היתוך למעורב ירושלמי, המרכז לחקר המדיניות החברתית, ירושלים, עמ' 55-77.
- קופ, יעקב (עורך) (שנים שונות). הקצאת משאבים לשירותים החברתיים, המרכז לחקר המדיניות החברתית, ירושלים.
- קליבנסקי, מיכאל, 1968. כלכלת ארצות מתפתחות: מאזני התשלומים של ישראל ארצות ערב ומאלאווי, ראובן מס, ירושלים.
- שנל, יצחק, 2002. קווים למדיניות כלפי העובדים הזרים בישראל, המרכז לחקר המדיניות החברתית, ירושלים.

- Berman, Eli, John Bound & Zvi Griliches, 1994. 'Changes in the Demand for Skilled Labor within U.S. Manufacturing: Evidence from the Annual Survey of Manufactures', *The Quarterly Journal of Economics*, 109, pp. 367-397.
- Berman, Eli & Ruth Klinov, 1997. 'Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from a Sample with Infinite Horizons (Or: 'Mr. Jewish Father Stops Going to Work')', The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Discussion Paper No. 97.05, Jerusalem.
- Goodin, Robert e. et al., 1999. *The Real World of Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Klein, Lawrence, 2001. 'Keynesianism Again: Interview with Lawrence Klein', *Challenge*, 44, 3, pp. 6-16.
- Kop, Yaakov & Robert Litan, 2002. *Sticking Together: Israel's Experience in Pluralism*, The Brookings Institution, Washington, DC.
- OECD - Organization for Economic Cooperation and Development, Data Base, <http://www.oecd.org/EN/statistics>, 15/08/2002.
- Solow, Robert M., 2000. 'Welfare: The Cheapest Country', *The New York Review of Books*, 47, 5 (March).